

Silvano Cavazza

Reformacija v oglejskem patriarhatu: heterodoksne skupine in luteranske skupnosti (in usoda Petra Kupljenika)¹

1. Zapleteno zgodovino reformacije na področju oglejskega patriarhata je treba še napisati. Verjetno je to naloga, ki presega moči enega samega znanstvenika, čeprav zdaj že obstaja bogata bibliografija na to temo in so viri v glavnem dobro ohranjeni. Težave izvirajo iz same narave oglejske škofije, katere ena tretjina je v bila 16. stoletju v beneški državi, ostali dve tretjini pa v Svetem rimskem cesarstvu, zelo veliki pokrajini, ki je na zahodu mejila na reko Tagliamento, na severu na Dravo, na vzhodu in jugu pa na hrvaško mejo, ki je delno tekla po toku reke Kolpe. Na jugu je patriarhat mejil tudi na obsežno istrsko zaledje tržaške škofije; po sredini se je diagonalno in precej vijugasto delil na ljubljansko škofijo, ki je bila ustanovljena v letih 1461–62 in jo je tvorilo šest zelo različno velikih območij, od katerih se je največja z Ljubljano in Kranjem razprostirala prav do zgornje doline Save.²

Na severu je Drava ločevala Oglej od področij velike salzburske nadškofije, katere meje prav tako niso bile ravne glede na to, da so njeno jugovzhodno mejo zapirale majhne škofije Seckau, Lavant in Krka. V tej pokrajini administrativna razdelitev ni bila nič manj zapletena kot verska. Od leta 1420 je bil patriarhat skoraj popolnoma odvisen od dveh posvetnih gospostev, Benetk in Habsburžanov. Medtem ko je bil beneški del videti enoten in dobro nadzorovan od Beneške republike (*Serenissime*), je bil habsburški teritorij razdeljen na štiri province, ki so imele svojo lastno ureditev in veliko avtonomijo: goriško grofijo, Kranjsko, Koroško in Štajersko, katerih glavna mesta razen Gorice so bila vsa izven oglejske jurisdikcije, zlasti še Gradec, ki je imel od 1564 do 1619 kot sedež nadvojvode centralno vlogo za celotno pokrajino Notranjo Avstrijo (*Innerösterreich*). Področje med Pontebbo in Beljakom (v patriarhatu) skupaj z drugimi kraji na severnem bregu Drave do Wolfsberga v dolini Labotnice je bilo končno začasna oblast knezoškofa iz Bamberga, mesta na Frankovskem v samem osrčju Nemčije.

V tistem obdobju se nobena italijanska škofija ni razprostirala na tako politično razdrobljenem področju, kjer so govorili jezike in narečja treh različnih jezikovnih skupin: romanske, slovanske in nemške. Položaj Milana in Coma, ki sta imela sodno oblast nad nekaterimi alpskimi dolinami, ki so jih zasedli Švicarji, je povzročil resne težave tako vplivni osebnosti, kot je bil Karel Boromejski, kar se še zdaleč ne more primerjati z veliko bolj zapletenim

¹ Referat predstavljen na simpoziju »Il Patriarcato di Aquileia tra Riforma e Controriforma« (Udine, 9 dicembre 1995) je bil v italijanščini objavljen v *Il Patriarcato di Aquileia tra Riforma e Controriforma*, a cura di A. De Cillia e G. Fornasir, Udine, Accademia Udinese di Scienze, Lettere e Arti – Deputazione di Storia Patria per il Friuli, 1996, str. 9–59. Pri pisanju sem obdržal značaj pregleda, ki ga je imelo ustno izvajanje, čeprav to vsebuje neizogibne pasti; opombe so v glavnem omejene na bistveno. Slovenski prevod je dopolnjen z najpomembnejšimi novjšimi bibliografskimi podatki.

² The article was printed in *Il Patriarcato di Aquileia tra Riforma e Controriforma*, a cura di A. De Cillia e G. Fornasir, Udine, Accademia Udinese di Scienze, Lettere e Arti – Deputazione di Storia Patria per il Friuli, 1996, pp. 9–59.

³ Prim. F. M. DOLINAR, *La struttura e la fisionomia della nuova arcidiocesi di Gorizia*, v *Carlo Michele D'Attems primo arcivescovo di Gorizia (1752–1774) fra curia romana e stato asburgico*, II, Gorizia, Istituto di Storia Sociale e Religiosa-Istituto per gli Incontri Culturali Mitteleuropei, 1990, str. 199–217, z zelo podrobnim zemljevidom teritorija *a parte Imperii* patriarhata.

položajem v Ogleju. Naj dodamo še, da so bili odnosi med Benetkami in Habsburžani v času od konca XV. stoletja do drugega desetletja XVII. stoletja v glavnem zelo napeti in v daljših časovnih obdobjih odkrito konfliktni. Patriarha so po letu 1465 vedno volili iz beneške aristokracije na veliko jezo avstrijskih vladarjev, ki so z vsemi sredstvi poskušali onemogočiti izvajanje njegove oblasti na svojih področjih. Razni prelati iz družine Grimanov, ki so opravljali funkcijo pred Francescom Barbarom – to pomeni skoraj vse XVI. stoletje – niso nikoli bivali v škofiji in so se omejili na vladanje preko zastopnikov, kar je prav gotovo pomenilo še večje zmanjšanje njihove oblasti na cesarskih območjih. Pač pa je narasel pomen petih arhidiaconatov, ki so bili na tem področju in poleg katerih je bil leta 1574 ustanovljen še arhidiaconat v Gorici, medtem ko so škofovske funkcije, zlasti posvetitve duhovnikov, pogosto opravljali škofi iz Trsta, Ljubljane in Pična, ki so bili habsburški podložniki.

V takih razmerah se res lahko vprašamo, če za XVI. stoletje lahko še rečemo, da je bil patriarhat enoten. Italijanski zgodovinarji reformacije rajši govorijo o zgodovini Furlanije in razširijo razpravo na škofijo Concordia, ponavadi pa izpustijo arhidiaconate na cesarskih tleh. S takim odnosom je pred stotimi leti prvi pisal Antonio Battistella v svoji sloviti razpravi, ki jo je objavil v *Atti dell'Accademia di Scienze Lettere ed Arti di Udine*, pod značilnim naslovom *Sveti sedež in verska reformacija v Furlaniji*.³ Tudi pregledi, ki so izšli v zadnjih letih, imajo to vizijo, čeprav z nekaj popravki.⁴ Za tak izbor je jasen, prav gotovo ne neutemeljen vzrok: rimska inkvizicija ni nikoli mogla uradno delovati na habsburških posestih in prav tako ne na posesti bamberskega knezoškofa; čeprav je od leta 1575 dalje oglejski inkvizitor imel kompetence tudi za škofijo Concordia, avstrijski in slovenski zgodovinarji raje primerjajo to, kar se je z razvojem reformacije dogajalo v glavnih mestih provinc, v arhidiaconatih na Koroškem, Kranjskem in Štajerskem, in pri tem uporabljajo vire, ki so shranjeni tam in jih ne primerjajo z videmskimi dokumenti. Najbolj znana potrditev za tako ravnanje so trije zajetni deli *Akten und Korespondenzen* o protireformaciji v Notranji Avstriji, ki jih je na Dunaju v letih od 1898 do 1907 objavil Johann Loserth: med tisoči zbranih dokumentov en sam izvira iz videmskega nadškofijskega arhiva.⁵

Vendar se zdi, da v XVI. stoletju (in mogoče še dlje) razdelitev ni bila čisto jasna in da so bile cerkvene meje zabrisane zaradi političnih. Rimske kongregacije so vse to geografsko območje rade presojale kot enoten blok in ko so se ukvarjale z Oglejem, so zelo pazile na to, kar se je dogajalo na cesarskem teritoriju, prav gotovo pa ne na položaj v obmejni škofiji Concordia, ki je bila glede veroizpovedi manj kompromitirana. Tega se je vedno zavedal Pio Paschini, edini, ki je obravnaval te probleme tako, da se je sistematično posluževal papeških arhivov: on svojih raziskav ni omejil le na Furlanijo, tako da je svoj pregled poimenoval

³A. BATTISTELLA, *Il S. Officio e la riforma religiosa in Friuli. Appunti storici, documentati* izšlo v »Atti dell'Accademia di Scienze, Lettere e Arti di Udine«, serija III, II (1894–95), str. 45–166; citiran bo vedno separat (Udine, Paolo Gamberiasi, 1895).

⁴Najbolj značilen prispevek sta dala L. DE BIASIO, *L'eresia protestante in Friuli nella seconda metà del secolo XVI*, v »Memorie storiche forogiuliesi«, LII (1972), str. 71–154 in A. DEL COL, *La storia religiosa del Friuli nel Cinquecento. Orientamenti e fonti*, v »Metodi e ricerche«, n.s. I (1982/I), str. 69–87; II (1983/II), str. 39–56, zlasti prvi del. Z drugega vidika S. CAVAZZA, *Un'eresia di frontiera. Propaganda luterana e dissenso religioso sul confine austro-veneto nel Cinquecento*, v »Annali di storia isontina«, IV (1991), str. 7–33.

⁵*Akten und Correspondenzen zur Geschichte der Gegenreformation in Innerösterreich unter Erzherzog Karl II. (1578–1590)*, gesammelt und herausgeg. von J. Loserth, Wien, C. Gerold's Sohn, 1898; *Akten und Correspondenzen zur Geschichte der Gegenreformation in Innerösterreich unter Ferdinand II.*, Wien, 1906; II, Wien, A. Hölder, 1907 (»Fontes Rerum Austriacarum«, Zweite Abt., Bd. L, LVIII, LX). Najnovejše delo *Katolische Reform und Gegenreformation in Innerösterreich, 1564–1628*, herausg. von F. M. Dolinar, H. Rumpler, L. Tavano, Klagenfurt-Graz, Hermagoras-Styria, 1994, priča o tem, kako so odnosi med zgodovinarji treh dežel še vedno zelo redki.

*Herezija in katoliška reformacija na vzhodni italijanski meji.*⁶ V tem delu se razprava razširi tako na Koroško, Kranjsko kot tudi na Trst in Istro, ki so bili izven oglejske jurisdikcije, vendar pod vplivom istega kroga idej. V resnici je nevarno, če govorimo samo o zgodovinski Furlaniji in zanemarimo posebnost politične meje, ki je potekala skoznjo, ne da bi pri tem preprečevala izmenjavo ljudi in doktrin, in skrčimo patriarhat samo na katerokoli škofijo v beneški državi.

2. Na cesarskih teritorijih oglejskega patriarhata so zabeležili prve Luthrove pripadnike približno sredi dvajsetih let. Prav gotovo so reformatorjeva dela tako kot v srednji Evropi in v severni Italiji krožila že pred tem: prvi, čeprav anonimni italijanski prevodi Luthra so se verjetno pojavili v Benetkah leta 1525.⁷ Vendar se je že oktobra istega leta ljubljanski škof Krištof Raubar pritožil pri politični oblasti Kranjske, da je oglejski arhidiakon nadomestil katoliško mašo z luteranskim obredom in da ga je širil med njegovim podložnim klerom. Patriarh Marino Grimani naj bi bil obveščen o tem, vendar se ni zmenil za stvar: škof ni smel posegati zunaj svoje jurisdikcije. Arhidiakon je bil najbrž iz Kamnika, samo malo severno od prestolnice Kranjske, vendar se vseeno ve, koliko lahko verjamemo tako senzacionalnemu pričanju. Raubar je bolj znan kot vojaški poveljnik v vojni proti Benečanom izpred petnajstih let kot pa cerkven človek: lahko bi si mislili, da je mogoče hotel deskreditirati Grimanija. V Ljubljani je prvo luteransko središče nastalo šele v letih 1527–1528 kot delo Matije Klombernja in drugih meščanov, in se ne zdi, da bi sprva bili v njem člani klera.⁸

Bolj zanesljive so novice o prodiranju luteranstva v patriarhalno Koroško. Pomembno vlogo so imela pri tem področja, ki so pripadala bamberskemu škofu in na katerih je bila knezova avtoriteta šibka, marsikatera oblast pa prenešena na lokalne plemiče. V Beljaku je že leta 1525 menih po imenu Jakob, znan kot luteranec, pridigal v župnijski cerkvi sv. Jakoba v Beljaku; oktobra naslednjega leta je baron Sigmund von Dietrichstein predpisal svetu meščanov, da bi isto cerkev, ki je bila pod njegovo oblastjo, zaupali duhovniku, ki bi učil »*das wort gottes und heilig ewangelium nach rectem Christenlichen verstand*« (božjo besedo in sveti evangelij po pravem krščanskem prepričanju). To velja kot prva nastanitev luteranskega pastora v župniji v avstrijskih deželah: od tistega trenutka dalje je cerkev sv. Jakoba postala referenčna točka za luteranstvo na južnem Koroškem. Leta 1527 je baron Dietrichstein zaupal skrb za cerkev Marije na Zilji (Maria Gail) v bližini Beljaka (Juriju) Cranerju (Krainerju), ki je bil učenec samega Luthra na univerzi v Wittenbergu.⁹

Verjetno patriarhova kurija ni vedela ničesar o tem, kar se je dogajalo na drugi strani Alp. Vendarle je bil po teh začetkih razvoj reformacije bodisi na Koroškem bodisi na Kranjskem počasnejši in različen. Posledice kmečkih puntov so se čutile tudi v teh pokrajinah in do polovice stoletja je plemstvo oklevalo, da bi podprlo pripadnike cerkvene prenove, saj se je balo novih posledic na družbenem področju. Ob koncu dvajsetih let je bilo v obmejnih pokrajinah (na Tirolskem, Salzburškem in tudi na Štajerskem) med obrtniki in kmeti močno

⁶ P. PASCHINI, *Eresia e riforma cattolica al confine orientale d'Italia*, Roma, Pont. Athenaeum Lateranense, 1951 (»Lateranum, n.s., XVII).

⁷ Cfr. S. SEIDEL MENCHI, *Le traduzioni italiane di Lutero nella prima metà del Cinquecento*, v »Rinascimento«, n.s., XVII (1977), str. 31–108.

⁸ Cfr. A. DIMITZ, *Geschichte Krains von der ältesten Zeit bis auf das Jahr 1813*, Bd. I–IV, Laibach, Kleimayer & Bamberg, 1874–76, II, str. 193–198.

⁹ Cfr. W. NEUMANN, *Die Reformation in Villach*, v *900 Jahre Villach. Neue Beiträge zur Stadtgeschichte*, Villach, Stadt Villach, 1960, str. 411–446; I. KOLLER-NEUMANN, *Die Gegenreformation in Villach*, Villach, Museum der Stadt Villach, 1976 (»Neues aus Alt-Villach«, XIII), str. 16–24.

prisotno anabaptistično gibanje, ki je že postalo najbolj radikalno krilo reformacije, prepovedano in preganjano tudi na tistih področjih, kjer so Luthrove in Zvinglijeve doktrine že prevladale. Še posebej kruto so anabaptiste zatirali na avstrijskih posestih na izrecen ukaz nadvojvode Ferdinanda; bilo je na stotine smrtnih kazni, zlasti na Tirolskem, kjer viri pričajo o najmanj 600 usmrčenih v letih 1527 in 1530: pravi pokol.¹⁰

Na Štajerskem je bil zagrizen preganjalec anabaptistov prav Sigmund von Dietrichstein, ki je v pokrajini vladal kot deželni glavar: samo v mestecu Bruck an der Mur je leta 1528 poslal v smrt dvanajst krivovercev, od tega tri ženske (te številke bomo morali upoštevati, ko bomo govorili o rimski inkviziciji: v tem primeru imamo pred seboj samo zatiranje državnih oblasti).¹¹ Na koroškem delu patriarhata so imeli radikalni protestantje manj privržencev ali pa so jih manj zagrizeno preganjali: leta 1530 je mestni svet v Beljaku izgnal le anabaptističnega predstavnika Jakoba Wödtta, ki je bil obsojen¹², severno od Drave pa je bilo gibanje močnejše, na primer v Velikovcu in Šent Vidu. V Wolfsbergu, ki je bil sedež bamberskega vicedoma, torej predstavnika posvetnega vladarja, so leta 1531 usmrtili tri anabaptiste.¹³ Ti kraji so bili vsi izven oglejske jurisdikcije, vendar pa se neposredno navezujejo na najstarejši dokumentiran primer krivoverstva v Furlaniji.

Spomladi leta 1531 je dal beneški upravitelj v Čedadu prijati prebivalca Bottenica, Biagia Totula, ki se je bil pred kratkim vrnil iz nemških dežel (*qui fuit in Germania*) in ki je odkrito govoril proti katoliški cerkvi ter Luthru v prid. Človek, ki je bil verjetno obrtnik, je pravzaprav tri leta živel na Koroškem v Velikovcu in okolici, nekajkrat je bil tudi v Wolfsbergu. Po prvi preiskavi, ki so jo vodile civilne oblasti, je proces proti njemu vodil stolni kapitelj, ki je imel sodno pristojnost v cerkvenih zadevah. Postopek je trajal od 6. do 20. maja in ga je v glavnem vodil kanonik Sebastiano de Rubeis, diplomant iz cerkvenega prava in bodoči škof v Caorlu. Rimska inkvizicija še ni bila ustanovljena, pa vendar je sodišče postopalo skrajno strogo in je izprašalo veliko prič, obtoženca pa je dvakrat mučilo z vlečenjem z vrvjo (*tractu funis*) zato, da bi priznal. Totulo je najprej odločno zavrnil vse obtožbe, toda 12. maja po drugem vlečenju z vrvjo je popustil in veliko priznal. Vso krivdo pa je pripisal svojemu bivanju onkraj Alp, »per star là fora con li lutheri« (ker je bil tam zunaj z luterani), in je izjavil, da se je bil vrnil v domovino »per non far quella vita più« (da ne bi več tako živel). Priznanje je bilo potrjeno 20. maja z novimi izrazi kesanja in verjetno je bil s tem dejanjem postopek proti njemu zaključen.¹⁴

Biagio Totulo se je pustil zapeljati v mnoge kompromitirajoče izjave, bodisi ko je govoril s sovaščani (včasih v pijanem stanju) bodisi med procesom. Javno je povzdigoval Luthrov lik (»Luther se je boril z deset ali dvanajst škofi in jih je spodbil in podredil svoji veri.«); zanikal je kult svetnikov, romanj, vrednost privatnih maš; dajal je težke antiklerikalne izjave (»Duhovniki so podkupljivi in imajo vlačuge.«) in celo izjavil, da hoče »da pobijejo vse duhovnike, ki so na zemlji«. Priznal je, da »v Nemčiji« ni spoštoval postnih dni in da je bil obhajan po luteranskem obredu; poleg tega je na trgu v Wolfsbergu poslušal pridige »brata oblečenega v berača, brez kapuce, pomočnika omenjenega Luthra«. Poleg tega je odločno pridigal proti

¹⁰ Cfr. U. GASTALDI, *Storia dell'anabattismo dalle origini a Münster*, Torino, Claudiana, 1972, str. 333–341.

¹¹ Cfr. J. LOSERTH, *Die Reformation und Gegenreformation in den innerösterreichischen Länder in XVI. Jahrhundert*, Stuttgart, J. G. Cotta, 1898, str. 50–53; U. GASTALDI, *Storia dell'anabattismo*, str. 318–319.

¹² Cfr. W. NEUMANN, *Die Reformation in Villach*, str. 417.

¹³ Cfr. J. LOSERTH, *Die Reformation und Gegenreformation*, str. 53; U. GASTALDI, *Storia dell'anabattismo*, str. 320.

¹⁴ Cfr. L. DE BIASIO, *Inquisizione a Cividale nel 1531. Il primo processo in Friuli*, v »Forum Iulii«, XVI (1992), str. 9–31, z izdajo izjav Biagia di Totula (str. 17–28): interpretacija procesa je moja.

kultu podobe, kar se je končalo v izrazih odkritega sovraštva: »Podobo svetega Nikolaja ... v cerkvi v Botteniccu bi bilo treba sežgati.« Še večje je bilo njegovo zanikanje resnične prisotnosti v hostiji: »Hostija, ki jo duhovnik privzdiguje, je samo malo testa, saj se govori samo o testu, ali ne? V njem ni gospoda Dominedia (Gospoda Boga), ampak je to *solum* malo testa; če je gospod Dominedio v nebesih, ga ni na zemlji.«

Kanoniki iz Čedadada niso opazili, toda zadnje trditve sežejo precej dlje kot luteranska doktrina in spominjajo na najbolj znane teme Zwinglijeve teologije. Zaradi tega postane precej sumljivo okolje, ki ga je Biagio Totulo obiskoval na Koroškem. Bolj kot neposredni vpliv züriške reformacije, ki je bil v pokrajini v dvajsetih letih le malo verjeten, daje zanikanje božje prisotnosti v hostiji misliti na teme, ki so se infiltrirale s kmečkimi upori na Tirolskem (in nasploh v južni Nemčiji), ali pa celo na anabaptizem. Totulo, ki je pač rad preveč govoril, ni svojim sogovornikom nikoli omenil krščevanja odraslih: sicer pa se njegova stališča približujejo bolj stališčem radikalnih skupin kot pa stališčem uradnega luteranstva. Po čedadskem procesu se je vrnil v senco: torej ne vemo, če je še naprej širil svoje ideje ali pa če so bili na področju že tedaj taki, ki so mislili tako kot on. Njegov primer vsekakor ostaja eden izmed najstarejših primerov širjenja reformacije med ljudstvom, kar se jih je pojavilo v Italiji v neposredni povezavi z gibanjem onkraj Alp, ki je bilo še majhno in preganjano.

3. Pojav Biagia Totula, ki je nekaj let preživel v nemški deželi in se je vrnil v domovino prežet z novimi doktrinami, ni osamljen primer v Furlaniji v XVI. stoletju. Za celotno stoletje imamo novice o obrtnikih, sezonskih delavcih, manjših trgovcih (*cramârs*), ki so se občasno podajali na habsburško in salzburško ozemlje, kjer so prihajali v stik z obnašanjem in verovanji, ki so bila različna od tistih, v katerih so bili vzgajani. Pojav, ki ga je za Karnijo proučeval Giorgio Ferigo, je očiten predvsem za dobo po šestdesetih letih, ko se je onkraj Alp reformacija že dobro zasedla in ko so se v Italiji inkvizicijske zanke že bolj zadržile.¹⁵ Gre za ljudi iz ljudstva, ki niso imeli teološkega znanja in so bili morda tudi slabo navajeni na knjige (čeprav so bili pogosto sposobni brati in pisati), ki pa so razumeli nemško in so zato lahko oblikovali svoje lastno versko mnenje iz žive govorjene besede luteranskih pridigarjev. Pripadali so istim družbenim plastem kot tisti, ki so v obratni smeri zaradi dela ali trgovine prihajali s severa v beneško ravnino, ne da bi se odrekli naukom, ki so jih razglašali v rodni deželi. To so bili v tej dobi v Furlaniji edini ljudje, ki jim je bila domača nemščina, ki je prebivalci v mestih in v preostali Italiji celo v bolj izobraženih krogih sploh niso poznali. V videmski patriarhovi kuriji, na primer, ni bilo nikogar, niti duhovnika niti laičnega uslužbenca, ki bi znal govoriti ta jezik ali slovensko v celem XVI. stoletju.

V mestnem okolju in med izobraženci so se reformacijske ideje razširile v Furlanijo v glavnem iz Benetk in tudi iz Padove preko tistih, ki so tam zaključili univerzitetni študij. To je bilo veliko križišče za razpečevanje knjig po celi Italiji: v glavnem latinska dela, ki so bila natisnjena v tujini, pa tudi anonimni prevodi ali prevodi za psevdonimom skritih prevajalcev v italijanščino ter prva dela italijanskih avtorjev s protestantsko vsebino. Take knjige so krožile že od dvajsetih let dalje in so sčasoma postale dosegljive za vedno širši krog bralcev. Zlasti od konca tridesetih let pa najmanj do leta 1547 so se v Benetkah začeli pojavljati številni prevodi in nekateri izvirni teksti, ki so pozneje postali referenčne točke za celotno italijansko

¹⁵ G. FERIGO, *Morbida facta pecus ... Aspirazioni e tentativi di riforma nella Carnia del '500*) v »Almanacco culturale della Carnia«, IV (1988), str. 7–73: prav gotovo eno boljših del o verski neposlušnosti v beneškem delu patriarhata.

reformacijsko gibanje: *Beneficio di Cristo* (1543), *Pasquino in estasi* Celia Seconda Curiona (1542), *Dialoghi in Prediche* Bernardina Ochina (prve beneške izdaje 1540-42).¹⁶

Ideje o verski prenovi, ki so se na ta način širile, so bile tedaj že drugačne od luteranstva, zlasti tistega, ki je nastal s *Confessio Augustano* leta 1530. Različno močno so občutile Zwinglijev, Butzerjev in nato Calvinov vpliv; najpogostejše so se oblikovale po humanističnih izkušnjah Erazma, v štiridesetih letih pa so sprejele mišljenje Juana de Valdésa s spiritualističnimi in radikalnimi posledicami, iz katerih so nastale. Tako je nastal sveženj konceptov zelo nejasnih doktrin, ki so osvojile nekatere osnovne teme evropske reformacije (predvsem zveličanje iz vere), hkrati pa so obdržale precej tradicionalnih stališč in so bile predvsem videti zelo razdvojene glede tega, kako naj se vedejo do rimske Cerkve. V teh krogih so nekateri papeža nedvomno proglasili za antikrista in Rim za sovražnika, proti kateremu se je treba boriti, pa čeprav za ceno izgnanstva; nekateri so pričakovali, da se bo krščansko življenje znotraj samih cerkvenih institucij spremenilo, ali pa so svoje upe polagali na koncil, ki naj bi zopet vzpostavil enoten krščanski svet, ali pa so to nalogo pripisovali političnim oblastem posameznih držav.¹⁷

Julija 1542 je Pavel III. reorganiziral rimsko inkvizicijo in začel sistematično preiskovati prisotnost herezije, ki so ji v prejšnjih dvajsetih letih v Italiji le delno nasprotovali. Za inkvizicijska sodišča so bili disidenti tisti, ki so se jim zdeli manj sovražni uradni Cerkvi, vsi na splošno razglašeni za »luterane«, pa čeprav so potem sodni akti običajno dokaj dobro pojasnili različna prepričanja obtožencev. V Vidmu je prvo preiskavo izvedel poleti 1543 vikar patriarhata Giovanni Angelo da San Severino, in to še preden se je v mestu naselil Sveti ofcij: trajala je dve leti in je pripeljala do štirih procesov, od katerih je bil zadnji izveden v Benetkah. V preiskavi je bilo neposredno vključenih nekaj deset oseb, vendar je bilo v širjenje verskih idej vključenih veliko več oseb, mogoče štiristo. To je veliko število za mesto, ki je imelo takrat 15.000 prebivalcev.¹⁸

Vodje gibanja (oziroma tisti, ki so jim resnično sodili) so bili trije obrtniki, učitelj, duhovnik in videmski patricij Pietro Percoto, za katerega se zdi, da je bil najbolj odločen član skupine. Blizu njihovem prepričanju so bili še obrtniki, trgovci, učitelji, cerkveni ljudje in nekaj žensk, predvsem pa kar nekaj zelo vidnih oseb v mestu: dva kanonika iz stolnice, Girolamo di Polcenigo in Giovanni Battista Sbroiavacca; plemiča Anastasio Monticolo, Sidero di Partistagno, Giovanni Battista Colloredo Mels in Prospero Frangipani, brat bolj znanega Cornelia Frangipana, oba pravnik. Onadva sta brala *Sveto pismo* v domačem jeziku, ki sta ga mogoče primerjala z ustaljenim latinskim prevodom in veliko knjig italijanskih protestantsko usmerjenih avtorjev (Curione, Ochino, Girolamo Galateo), ki so bili skoraj vsi objavljeni v Benetkah v prejšnjih letih. Med temi je bilo eno samo Luthrovo delo, *il Libro dela emendatione et correctione dil stato cristiano*, ki je prevod poziva *An der christlichen Adel deutscher Nation* (1520) in je bil anonimno tiskan v Strasbourgu leta 1533. Ta spis, ki so ga prevajalčevi dodatki naredili še bolj polemičnega, je še posebej pritegnil pozornost obtožen-

¹⁶ Cfr. S. CAVAZZA, *Libri in volgare e propaganda ortodossa: Venezia 1543–1547*, v *Libri, idee e sentimenti nel Cinquecento italiano*, Modena, Panini, 1987, str. 9–28.

¹⁷ Glede reformacije v Italiji se vedno nanašamo na dve izčrpní novi deli, ki sta precej različno zastavljeni: S. CAPONETTO, *La riforma protestante nell'Italia del Cinquecento*, Torino, Claudiana, 1992 in M. FIRPO, *Riforma protestante ed eresie nell'Italia del Cinquecento*, Bari, Laterza, 1993.

¹⁸ Archivio di Stato di Venezia (naprej ASV), *Sant'Uffizio*, Processi, busta I, fasc. »Venier Girolamo...«. Za razlago cfr. S. SEIDEL MENCHI, *Le traduzioni italiane di Lutero*, str. 93–96; A. DEL COL, *L'abiura trasformata in propaganda ereticale nel duomo di Udine (15 aprile 1544)*, v »Metodi e ricerche«, I s., II (1981/2), str. 57–71.

cev, tako da se zdi, da so bile številne heretične izjave, ki so jim jih pripisovali, vzete prav iz tega dela.

Prvi videmski disidenti še niso bili ločeni od ostalih vernikov; udeleževali so se običajnih verskih obredov in so večkrat kar v stolnici ali pa v okviru bratovščine *Carità* vodili branje *Svetega pisma* ali heterodoksnih tekstov. V svojih govorih so širili zveličanje iz vere in na osnovi tega kritizirali ustaljene pobožne obrede: post, procesije, *ex voti*, svetilke in sveče pred podobami svetnikov. Del njihovih pripomb so verjetno delile tudi osebe, ki niso hotele v odprt spor z uradno cerkvijo, pa čeprav je bila včasih polemika zelo ostra. Tkalec Francesco Garzotto je tako izjavil, da je potrebno iti v baziliko *Santa Maria delle Grazie* in odnesti vse darove ter jih prodati in dobiček razdeliti med reveže. To omejevanje krščanstva samo na verske principe in dobrotelost so v drugih primerih spremljala veliko bolj protestantska znanstvena stališča. Čevljar Girolamo Venier, na primer, je trdil, da je »ta papež antikrist« zahteval univerzalno duhovništvo vernikov in zanikal veljavnost hostije, če je razdeljena brez keliha (in morda tudi brez resnične prisotnosti).¹⁹

Tisti, ki so bili bolj neposredno vpleteni v preiskavo iz leta 1543, verjetno predstavljajo zgodovinsko jedro reformacije v Furlaniji: veliko imen se pojavlja v podobnih postopkih v Vidmu ali Benetkah tudi mnogo let pozneje. V heterodoksnih krogih v drugih mestih je bil obstoj te skupine dobro znan. Že 7. aprila 1541 je vicentinski zdravnik Melchiorre Cerroni, ki je vršil svoj poklic v Trstu, pisal Giuliju da Milano o »alchuni gentilhomini de Udene, nostri veri fratelli, quali da un anno in qua sono rinati per Iesù Christo et sono gran numero a gloria sua« (nekaterih gospodih iz Vidma, naših pravih bratih, ki so se pred letom dni ponovno rodili zaradi Jezusa Kristusa in jih je veliko v njegovo slavo), upajoč, da bo »grand fruto« (velika korist) od njihovega dejanja.

Naslovnik tega pisma je leto poprej pridigal v Trstu in se je tedaj nahajal v Benetkah, nekaj dni kasneje pa je bil aretiran zaradi herezije: najmanj tri leta je s svojim delovanjem kot potujoči pridigar v severni Italiji vzdrževal mrežo simpatizerjev reformacije. V tem mestu Julijske Benečije je bil ozek krog, ki je poleg Cerronia zajemal tudi bivšega škofa Pietra Bemba in takrat še neznanega slovenskega duhovnika Primoža Trubarja seznanil s Calvinovim *Institutio christianae religionis*.²⁰

Videmska preiskava je s svojimi različnimi procesi trajala približno eno leto. Obtoženci so pristali na slovesni preklic, vendar je Girolamo Venier 15. aprila 1544 v videmski stolnici namesto da bi sledil besedilu, ki ga je pripravil patriarhov vikar, poskušal izreči pravo pravcato versko zaobljubo v odprti polemiki s sodniki, ki so ga s ponižujočim dejanjem hoteli prisiliti, da bi »umazal božjo slavo«. To mu je svetoval Pietro Percoto, ki mu je tudi sestavil prirejeno obliko slovesne odpovedi. Iz tega je nastal nov proces: tokrat je plemič preklical svoje zmote in se je na veliko pokesal ter jo odnesel z globo in z dolžnostjo, da preživi štirideset dni v svetišču Castelmonte in se vsak dan udeleži maše. Čevljar Venier pa je bil obsojen na smrt, ker je ponovno zapadel v greh: besede, ki jih je izrekel v stolnici, so namreč dokazale, da je bila lažna že prejšnja njegova javna odpoved pred vikarjem. Toda časi so bili še mirmi: februarja 1545 je inkvizicijsko sodišče v Benetkah spoznalo, da se je želel obsojenec pokesati, in je preklicalo smrtno kazen, ki je bila izrečena v Vidmu. Venier je bil torej

¹⁹ Cfr. slovesen preklic Girolama Venierja v A. DEL COL, *L'abiura trasformata in propaganda*, str. 64–65.

²⁰ Cfr. U. ROZZO, *La biblioteca di Adriano di Spilimbergo e gli eterodossi in Friuli (1538–1542)*, v »Metodi e ricerche«, N.S., VIII (1989/1), str. 29–62, sedaj ponatisnjeno v *Biblioteche italiane del Cinquecento tra Riforma e Controriforma*, Udine, Arti Grafiche Friulane, 1994, str. 59–122; Cerronijevo pismo Giuliju da Milano (v ASV, *Sant'Uffizio*, Processi, busta 1, fasc. »Giulio da Milano«) cfr. str. 109.

obsojen le na izjavo javne odpovedi v izvirnem besedilu in na en dodaten mesec ječe poleg običajnih duhovnih kazni.²¹

4. V štiridesetih letih in tudi v velikem delu petdesetih let v Furlaniji ni bilo drugih tako senzacionalnih preiskav zaradi herezije; to pa ne pomeni, da se je oporečništvo končalo: številni procesi, ki so bili v naslednjih desetletjih, kažejo, da so se osumljenci prav v tem času priključili idejam reformacije ali pa sumljivim mnenjem. Prva pričanja o heterodoksnih v Tolmeču izvirajo iz približno leta 1545, iz leta 1546 v Čedadu (po primeru Biagio Totulo), iz leta 1548 pa v Huminu. V škofiji Concordia so letnice nekoliko starejše, morda zato, ker so kraji, kot sta Portogruaro in Spilimbergo, z Benetkami vzdrževali boljše stike. V Cadoru, ki je bil takrat v oglejskem patriarhatu, so se protirimske ideje širile že od leta 1544 dalje z delom grofa Massima, ki je bil na strani Spilimberga.²² Vsekakor so to leta, v katerih je težko potegniti jasno ločnico med pravovernostjo (ortodoksnostjo) in nestrinjanjem. Verska debata je bila še precej svobodna, podpirale so jo knjige, ki so krožile, in potujoči pridigarji, nedvomno pa so jo spodbujali veliki evropski dogodki tiste dobe: predvsem Tridentinski koncil (ki se je začel 13. decembra 1545) pa tudi vojna protestantskih knezov proti Karlu V. v Nemčiji, vsaj do vladarjeve zmage pri Mühlbergu (24. aprila 1547).

Prav poraz Šmalkaldske zveze skupaj s sprejetjem koncilskega odloka o opravičenju nekaj mesecev prej (7. januarja 1547) je sprožil preobrat; spomladi leta 1549 je v Benetkah sledila objava prvega kataloga prepovedanih knjig, veljavnega za teritorij republike.²³ Takrat so mnogi, ki so verjeli v cerkveno prenavo, morali dati svoja pričakovanja na stran in postati previdni, zlasti tisti, ki so bili že prej previdni in so se bili vzdržali, da bi zavzeli ekstremistično stališče. Tako vedenje je bilo značilno zlasti za mestno bolj izobraženo ali socialno višje okolje: duhovnike, učitelje, ljudi s poklicem, pripadnike aristokracije. O nikodemizmu, to se pravi o simulaciji pravovernosti v katoliških deželah, so pogosto govorili tisti, ki so že na skrivaj prestopili k reformaciji. Vendar je v mnogih primerih težko razumeti, ali je do prekinitev z Rimom, pa čeprav samo notranje, že dejansko prišlo, zlasti kadar ni bilo cerkvenih obsodb ali begov v tujino, ki bi razpršili dvome.²⁴

Vzemimo, na primer, lik Cornelija Frangipana iz Castella, v tistem času v Furlaniji zelo znanega jurista in literata. Ko je pri osemdesetih letih starosti umrl, avgusta leta 1588, je njegovo zelo bogato knjižnico inkvizicija zasegla: to je bil edini uradni ukrep (prav gotovo pozen) proti njemu. In vendar je bil plemič iz Castella celo življenje bolj ali manj blizu stvarcem, ki so bile neposredno povezane z versko neposlušnostjo. Razni člani njegove družine so bili vpleteni v procese zaradi herezije od videmskega iz leta 1558 dalje; sam je dobro poznal Petra Pavla Vergerija, ki ga je še leta 1558 pustil pozdraviti in mu je morda celo pošiljal knjige. V naslednjih letih je bil v tako tesnih stikih z različnimi ljudmi, ki jih je bila

²¹ Cfr. A. DEL COL, *L'abiura trasformata in propaganda*, str. 59–62.

²² Podatki iz A. DEL COL, *La storia religiosa del Friuli nel Cinquecento*, I, str. 76.

²³ *Catalogo di diverse opere, composizioni et libri, li quali come heretici, sospetti, impii, et scandalosi si dichiarano dannati, et prohibiti in questa inclita città di Venegia*, Venezia, V. Valgrisi, 1549; cfr. *Index de Venise*, 1549, *Venise et Milan*, 1554, par J. M. De Bujanda, Sherbrooke-Genève, Université de Sherbrooke-Droz, 1987 (>Index des livres interdits<, III).

²⁴ Menim, da se furlanski stvarnosti bolje poda negativno mnenje o nikodemizmu, ki ga je Calvin izrazil leta 1544 v slavnem delu *Excuse à messieurs les nicodemites sur la complainte qu'ils font de sa trop gran rigueur*, kot pa razne bolj rafinirane obdelave; cfr. na splošno A. BIONDI, *La giustificazione della simulazione nel Cinquecento, v Eresia e Riforma nell'Italia del Cinquecento. Miscellanea I*, Firenze-Chicago, Sansoni-Newberry Library, 1974, str. 7–68.

inkvizicija že obsodila, od Pietra Percota do Marc'Antonia Pichissina, da je celo vključil njihove verze v pesniško zbirko, ki jo je dal natisniti leta 1566 v spomin na ljubljeno ženo.²⁵ V svojih duhovnih spisih, ki jih nikakor ni hotel objaviti, je pokazal notranjo pobožnost, ki jo je zelo težko opredeliti, je pa nedvomno elitna, skoraj iniciacijska: mogoče spomin na študij z Giulijem Camillom Delminiom. Skratka, ostaja sum, da Cornelio Frangipane ni bil popolnoma pravoveren v svojih idejah, čeprav ni zapustil niti ene vrstice (objavljene ali neobjavljene), kjer bi odkrito napadal Cerkev, in ga prav gotovo ne moremo opredeliti za luterana ali kalvinista. Kot dober advokat je sicer dobro vedel, da preiskave v zvezi z vero pogosto ne pripeljejo do nobenega zaključka. Na to je hotel še posebej opozoriti sodnike z beneškega Svetega oficija, ko jim je leta 1568 predstavil svojo obrambo Isabelle Frattine: »Difficile cosa è provare che altri sia heretico, cioè provar l'errore ne l'intelletto e la pertinacia ne la volontà.« (Težka stvar je dokazati, da je drugi heretik, to se pravi, dokazati napako v intelektu in trdovratnost v volji).²⁶

Sami procesi inkvizicije, čeprav so formalno zaključeni, pogosto puščajo precej velike dvome. Zlasti v šestdesetih letih, med papeževanjem Pija V., se skoraj zdi, da hočejo sodniki kaznovati reformacijske ideje, ki so bile takrat že preživete in brez nevarnosti. Tak vtis ustvarja v Italiji primer Pietra Carnesecchija, ki je bil usmrčen v Rimu leta 1567 zato, ker je bil valdežan pred četrto stoletje. Tudi v Furlaniji so bila dejanja in doktrine, značilna za štirideseta, leta obsojena z večdesetletno zamudo, ne da bi upoštevali, da je protestantsko gibanje onkraj Alp šlo v popolnoma druge smeri. Malo verjetno je res označiti kot brezverca (heretika) šolskega učitelja Giovannija Battista Priviellija, ki je bil bežno omenjen že v preiskavi iz leta 1543 in ga zopet najdemo avgusta 1587, ker ima še iz časa mladosti, ko je bil verjetno blizu videmskim verskim oporečniškim skupinam, veliko med tem časom prepovedanih knjig.²⁷ Toda tudi pri drugih, bolj kompromitiranih, kot je bil on, je videti, da v drugi polovici stoletja ne vedo popolnoma nič o razvoju evropske reformacije. Plemič iz Tolmeča Matteo Bruno je menda iz provokacije zaupal spovedniku: »Sì che l'è vero che io sono capo de lutherani.« (Res sem vodja luteranov.). Gotovo je bil najbogatejši človek v Karniji: zato si je lahko privoščil, da je tudi v cerkvi povzdignil glas ali pa da je javno izrazil svoje ideje. Svetemu oficiju v Benetkah so ga ovadili šele leta 1570 in po desetih mesecih je 19. junija 1571 preklical svoje prepričanje. Tudi njegova mala knjižnica prepovedanih avtorjev je bila najbrž pred dvajsetimi leti trdna, saj je vsebovala, če naštejemo samo nekatere avtorje, Erazma, Luthra, Melanchthona in poleg Ochina ter Francesca Stancara nosilce zürške reformacije.²⁸

Na negotovost doktrin iz štiridesetih let najbolj nazorno kaže dogodek, v katerega je vpleten sam oglejski patriarh Giovanni Grimani zaradi pisma o predestinaciji, ki ga je 17.

²⁵ *Helice. Rime e versi di vari compositori del Friuli sopra la fontana Helice del sig. Cornelio Frangipani di Castello*, Venezia, al segno della Salamandra, 1566: cfr. G. VALENTINELLI, *Bibliografia del Friuli*, Venezia, Tipografia del Commercio, 1861, str. 334–35 (n. 2470), s popolnim seznamom sodelavcev. Na prisotnost oseb, ki so bile vpletene v versko neposlušnost, je opozoril G. FERIGO, *Morbida facta pecus*, str. 15–16 in opomba 37.

²⁶ L. DE BIASIO, *La difesa di Cornelio Frangipane per Isabella Frattina davanti al Sant'Uffizio veneziano*, v »Memorie storiche forogiuliesi«, LXXIII (1993), str. 149–184 (citat je na str. 161). Za biografijo Cornelija Frangipana opozarjam na moj prispevek v *Dizionario biografico degli Italiani* L, Roma, Istituto della Enciclopedia Italiana, 1998, str. 227–230.

²⁷ Videmski nadškofijski arhiv (odslej AAU), *Sveti uficij*, mapa 71, »Acti Sancti Officii ab anno 1580 usque ad 1644«, c. 7r: cfr. S. CAVAZZA, *Inquisizione e libri proibiti in Friuli e a Gorizia tra Cinquecento e Seicento*, v »Studi Goriziani«, XLIII (1976/1), str. 29–80: 53–54, 72–73; A. DEL COL, *L'abiura trasformata in propaganda*, str. 61.

²⁸ Cfr. G. FERIGO, *Morbida facta pecus*, str. 12–17.

aprila 1549 napisal svojemu videmskemu vikarju. V njem je prelat predvideval koncept opravičenja po togem avguštinizmu, ki *ab aeterno* razlikuje med od Boga zavrženimi in izbranimi in samo slednjim dovoli svobodno voljo, medtem ko za zavržene »nič ne pomaga, da bi dosegli zveličanje«. To je bilo gotovo nevarno mnenje, čeprav je bilo zelo zapleteno izraženo. Po tridentinskem odloku o opravičenju je bilo sumljivo in Grimanija so že januarja 1550 obsodili na kanonično očiščevanje v Rimu: vendar je rimski Sveti oficij še naprej preiskoval njegov primer. Za časa Pija IV. so primer uradno spet odprli in šele 17. septembra 1563 se je lahko vrnil, potem ko ga je oprostila posebna komisija Tridentinskega koncila. Pred petnajstimi leti je bil oglejski patriarh res blizu skupini visokih cerkvenih dostojanstvenikov, ki so hoteli reformirati cerkev in se pri tem niso branili nobenih naukov z druge strani Alp: kardinala Morone in Pole, škofi Soranzo, di Capua, Nacchianti in razne druge pomembne osebe. Zaradi teh zmot Grimani ni bil nikoli imenovan za kardinala: zdi pa se malo verjetno, da bi sicer drugače vplivale na njegovo zelo dolgo škofovanje (umrl je leta 1593).²⁹

5. Kriza sredi XVI. stoletja ni povzročila le simulacije ali prilagoditve uradnim stališčem Cerkve: nekateri predstavniki oporečnikov so izbrali pot izgnanstva, tako kot se je to bilo zgodilo na začetku štiridesetih let. Najbolj senzacionalen primer je bil beg koprškega škofa Petra Pavla Vergerija, spomladi leta 1549; edini od cerkvenih dostojanstvenikov se je odločil za tako pot in je bil gotovo, ne brez vzroka, naslednja leta zelo kritičen do bivših tovarišev, ki so ostali v domovini.³⁰ Bili pa so tudi taki, ki so še drugače reagirali na zaton upov, da bo reformacija uspela v Italiji: zlasti v srednjih spodnjih razredih in med kmečkim prebivalstvom se je zopet okrepil verski radikalizem. 17. oktobra 1551 je Pietro Manelfi, duhovnik iz dežele Marke, samodejno prijavil inkvizitorju iz Bologne dolgo izpoved, v kateri je ne le priznal svojo herezijo, ampak tudi odkril prisotnost goste mreže anabaptističnih skupin na celotnem srednjem severu polotoka. Gibanje se je v nekaj letih razraslo kot vihar v sredinah, kjer so se prej širile »luteranske« ideje. Sam Manelfi, učenec Ochina, je bil deset let luteranski pridigar »a Venetia, a Treviso, in Aquilegia et in Histria« (v Benetkah, Trevisu, Ogleju in Istri) ter v drugih krajih; potem se je dal v Firencah znova krstiti in je začel širiti novo vero, pri tem pa je izkoristil stare zveze. O Vidmu je zapustil dokaj natančno pričanje, čeprav ni bil nikoli osebno tam:

»V Furlaniji, v Vidmu je veliko luteranov, kot sem slišal od Nicola da Trevisa in mojstra Iacometta, njegovega tovariša, ki je prav tako iz Trevisa; in od omenjenih dveh sem slišal to poletje, to se pravi preteklega junija in julija, da je Nicola da Treviso, ko je bil v omenjenem mestu, ponovno krstil dva, od katerih ne poznam in ne vem imena; povedal mi je še, da je bil s pomočjo nekih luteranov v ženskem samostanu, če se prav spomnim svetega Frančiška, kjer je z njimi govoril o luteranskem nauku in je odkril, da so o tem nauku zelo dobro poučene, in je tako začel govoriti o anabaptističnem nauku, to se pravi o krstu, in one so sprejele tak nauk in so se, kot sta mi omenjena povedala, želele krstiti; ker pa so bile še v samostanu in niso mogle ven, jih ni ponovno krstil Nicola, čeprav jih je vzpodbujal, naj izstopijo iz samo-

²⁹ O zunanji zgodovini dogodka cfr. L. CARCERIERI, *Giovanni Grimani patriarca d'Aquileia, imputato di eresia e assolto dal concilio di Trento*, Roma, Coop. Tipogr. Manuzio, 1907; pravilna opažanja A. DEL COL *La storia religiosa del Friuli*, I, str. 68–69. Grimanijevo pismo lahko beremo v raznih rokopisnih kopijah in tudi v latinskem prevodu J. H. SERRY, *Historia congregationum de auxiliis divinae gratiae sub summis pontificibus Clemente VIII et Paulo V*, Venezia, F. Pitteri, 1740, Appendix I, coll. 1–16.

³⁰ Cfr. S. CAVAZZA, *Pier Paolo Vergerio nei Grigioni e in Valtellina (1549–1553): attività editoriale e polemica religiosa, in Riforma e società nei Grigioni. Valtellina e Valchiavenna tra '500 e '600*, uredil A. Pastore, Milano, Franco Angeli, 1991, str. 33–62.

stana, da bi se ponovno krstile; in one so rekle, da če bi mogle, bi to storile: in vse to sta mi poročala omenjena dva.«³¹

Italijanski anabaptizem kaže le rahle stične točke z gibanjem, ki je bilo razširjeno na drugi strani Alp pred četrto stoletje. Dejansko je novi nauk, ki je nastal v radikalnih krogih italijanske emigracije v Grigioniju (Graubündnu) in je prevzel za svoje zlasti zanikanje svete Trojice in Kristusovega božanstva po drznem pojmovanju Španca Miguela Serveta (*De trinitatis erroribus*, 1531; *Christianismi restitutio*, 1553). Proti takemu mnenju so zagrizeno nasprotovale tudi protestantske cerkve: tako je Servet končal na grmadi v Ženevi leta 1553; tisti, ki so širili njegove ideje, so se lahko zatekli le na oddaljena področja srednje oziroma vzhodne Evrope: na Moravsko, v Transilvanijo in na Poljsko. Sicer je v severni Italiji težko temeljito zasledovati širjenje teh naukov, sicer nezmotljivo razpoznavnih, izven inkvizicijskih procesov: anabaptisti niso imeli knjig, v katerih bi zapisali svoje ideje, in so si pomagali predvsem z delom potujočih pridigarjev, ki so vzdrževali stike med različnimi skupinami pa tudi med posameznimi privrženci.

V Furlaniji je bilo anabaptistično gibanje v glavnem povezano z beneškim; predvsem po južnem delu škofije Concordia ga je širil Francesco della Sega iz Roviga, po ovadbi Manelfija pa je veliko njegovih pripadnikov zbežalo na varno na Moravsko. Zlasti veliko emigrantov je bilo iz vasi Cinto (Cinto Caomaggiore med Portogruarom in Pordenonom), ki so obdržali stike in povezave z rodno deželo vse do osemdesetih let.³² Veliko manj imamo informacij o tem, kaj se je dogajalo v oglejskem patriarhatu, predvsem med akcijami. Pričevanja so osredotočena pravzaprav predvsem na samostan klaris v Vidmu, ki je bil zagotovo kraj neobičajnega dogodka. Redovnice Svete Klare so prihajale iz najboljših furlanskih družin (nekatero tudi iz Gorice in Istre) in so bile deležne zelo močne zaščite: v njihovem samostanu so pravoverne ideje ostale zakoreninjene čisto do konca stoletja.

Anabaptistične nauke je v samostan prinesel Nicolò d'Alessandria iz Trevisa, pomembna osebnost, ki jo pozneje prištevajo med vodje izseljenske skupnosti v Austerlitzu. Ob njegovem prihodu so nekatere klarise že kazale proluteranska čustva, kar nas ne sme čuditi, ker so prihajale iz družin, ki so se v štiridesetih letih pojavljale na razne načine povezane z versko neposlušnostjo: npr. Archidimia Frangipane (Cornelijeva sestra), Maddalena Colloredo, Elena de Honestis, Fiammetta Formentini, Silvia in Livia Lovisini ter tudi nekaj let starejša sestra Piera Paola Vergerija, Coletta. Pridige Nicola de Trevisa so prepričale celo skupinico mladenk, da so zapustile samostan: skoraj vse so sorodniki pripeljali nazaj, začeni z Archidamio Frangipane. Konec leta 1551 je bilo videti, da so zadevo s previdnim posegom predpostavljenih reda in beneških oblasti zadušili. Archidamiji Frangipani je v naslednjih letih kljub temu, da je vodila poskus bega, uspelo, da je bila izvoljena za opatinjo.³³

V šestdesetih letih je anabaptistično propagando v Furlaniji s svojim delom obnovil Alessandro Jechil da Bassano, ki je prišel neposredno z Moravske, kamor se je bil prej zatekel. Jechil je deloval do leta 1571: predstavljal se je za potujočega trgovca in je bil tako prebrisan, da je neprestano hodil čez mejo, ker se je preselil v goriško grofijo. Že ostarelega so aretirali

³¹ C. GINZBURG, *I costituti di don Pietro Manelfi*, Firenze-Chicago, Sanson-Newbwrtry Library, 1970, str. 81–82 (cfr. tudi str. 51–52); o beneškem anabaptizmu na splošno cfr. A. STELLA, *Dall'anabattismo al sociinanesimo nel Cinquecento veneto*, Padova, Liviana, 1967; IDEM, *Anabattismo e antitrinitarismo in Italia nel sedicesimo secolo*, Padova, Liviana, 1969.

³² Cfr. G. PAOLIN, *I contadini anabattisti di Cinto*, v »IL Noncello«, št. 50 (1980), str. 91–124.

³³ O celotnem dogodku cfr. G. PAOLIN, *L'eterodossia nel monastero delle clarisse di Udine nella seconda metà del Cinquecento*, v »Collectanea Franciscana«, L (1980), str. 107–167.

v Gradišču ob Soči, sodila mu je nadvojvodska oblast in ga izročila sodišču Svetega oficija v Rimu, kjer je bil usmrčen novembra 1574.³⁴ Jechil je verjetno leta 1564 zopet navezal stike z nunami iz Svete Klare, na katere ni pozabil niti v moravskih skupnostih: anabaptistične skupine niso nikoli zapustile mreže svojih simpatizerjev. S klarisami je vzdrževal povezave zlasti njegov videmski privrženec Bernardino della Zorza, nemiren duh z zelo antiklerikalnimi čustvi (več kot navaden anabaptist), ki je že bil preganjan in v odsotnosti obsojen na smrt. Ko so ga leta 1566 ponovno ujeli, se je poskusil izdajati za obsedenco in je priznal krivoverska dejanja (»zažgal, poškodoval in zlomil križ«) pa tudi to, da je »večkrat podlegel sodomiji z ženskami in moškimi«. 31. januarja 1576 se je v Vidmu odrekel krivi veri, toda aprila je pobegnil iz ječe in zbežal na Kranjsko. Poleti leta 1566 je della Zorza z redovnicami iz Svete Klare izmenjal precej pisem, v katerih se je obračal nanje kot na prave učiteljice duhovnega življenja.³⁵

Ne zdi se mi, da je bila pri vodilnih junakih teh dogodkov kakšna posebna teološka zavest: enakemu zanikanju svete Trojice so komaj prisluhnil brez podpore vsakih tedaj že klasičnih vzpodbud. Pri prebiranju evangelija se je Bernardino della Zorza spotaknil ob odlomek, ki ga vedno citirajo zagovorniki dogme o sveti Trojici: »Trije izpričujejo nebesa: Oče, Beseda in sveti Duh in ti trije so eno. « (*Tres sunt, qui testimonium dant in caelo: Pater, Verbum et Spiritus Sanctus, et hi tres unum sunt: I Johannis, V,7*). Jechil mu tega ni znal ustrezno razložiti in mu je priporočil, naj vpraša za nasvet nune iz Svete Klare; della Zorza se je nanje obrnil septembra 1566 in jim izrazil svojo negotovost:

»O tem odlomku sem prosil za mnenje gospoda Alessandra, ki mi je odgovoril, da so mu ga že razložili, vendar je že pozabil, in da naj vam pišem in da mi boste ve to odlično razložile. Zato vas v njegovem in svojem imenu prosim, da napišete svoje mnenje o tej veliki skrivnosti, ki je ne morete povedati v živo.«³⁶

Odgovora na pisno vprašanje nismo našli in mogoče ga tudi nikoli ni bilo. Že leta 1516 je Erazem Rotterdamski v delu *Novum Instrumentum* dokazal, da je bila vrstica o sveti Trojici v latinski verziji *Vulgate*, v izvirnem grškem berilu pa ne, in da gre torej za interpolacijo (vrinek): jezikoslovna razlaga, ki so jo verjetno furlanski anabaptisti težko razumeli.³⁷ Klarise verjetno niso bile dosti bolj umsko sposobne, vendar so zaprte v svojem samostanu, brez knjig in pristnih stikov z verskimi oporečniki (zlasti po Jechilovi aretaciji) uspele skozi desetletja obdržati pri življenju heretično tradicijo in pritegniti k njej tudi kakšno novinko. Ko je leta 1590 primer dobil v roke Francesco Barbaro, je bilo še dvanajst osumljenih redovnic, ki so jim pripisovali zelo jasne in hude trditve: »Kristus ni Bog, ampak samo človek«; »V Bogu ni troje oseb in zato se ne sme verjeti v Sina niti v svetega Duha, ampak samo v večnega Očeta«; »Prav je, če papežu in vsem kardinalom in škofom odrežemo glavo«; »Duhovniki in bratje naj gredo rajši delat«, in tako naprej. Za formalno obsodbo je bilo dovolj gradiva, toda energični Barbaro je bil prisiljen zaključiti svojo preiskavo brez posebnih ukrepov. Družine so bile še enkrat odločene, da bodo prikrile škandal, in klarise so lahko ostale v svojem samostanu; vendar jih je od tistega trenutka dalje patriarhova kurija imela pod nadzorstvom, o čemer pričajo preiskave, ki so jih naredili v

³⁴ G. PAOLIN, *Dell'ultimo tentativo compiuto in Friuli di formare una comunità anabattista. Note e documenti*, v »Nuova rivista storica«, LXII (1978), str. 3–28.

³⁵ Pisma v AAU, *Monache di S. Chiara, Processi*; objavljene v G. PAOLIN, *Dell'ultimo tentativo*, str. 14–28, z odrekom krivi veri B. della Zorza in drugimi dokumenti o tem primeru.

³⁶ G. PAOLIN, *Dell'ultimo tentativo*, str. 27–28.

³⁷ Cfr. C. ASSO, *La teologia e la grammatica. La controversia tra Erasmo ed Edward Lee*, Firenze, Olschki, 1993, str. 82–87.

naslednjih letih vse do leta 1620. Pravzaprav so se postarale skupaj s svojimi nauki, ne da bi opazile, da se je svet korenito spremenil.³⁸

6. V cesarskem delu patriarhata se beneški anabaptizem ni širil. Prav v petdesetih letih se je tako na Koroškem kot na Kranjskem neposredno okrepilo nemško luterantsvo, ki se je sklicevalo na *Confessio Augustano* iz leta 1530 in ni dopuščalo odmikov od doktrine niti v zwinglianskem smislu. To je bil rezultat procesa, ki se je približno dve desetletji odvijal zelo počasi, toda brez prekinitev. V Ljubljani je že sredi tridesetih let skupina kanonikov v stolnici simpatizirala z reformacijo, ne da bi škof Franc Kacijanar nasprotoval: nasprotno, leta 1542 je v mesto poklical Primoža Trubarja, ki je moral zapustiti Trst, in protirimska stranka se je še okrepila. Škof Kacijanar je umrl leta 1544 in njegov naslednik, Urban Textor, ki je bil med drugim skoraj vedno odsoten, se do leta 1547 ni zanimal za reformacijsko gibanje: šele po porazu Šmalkaldske zveze je sprejel ukrepe proti luteranom tako, da je zaprl vodje in Trubarja prisilil na izgnanstvo. Toda novi nauki so že prodrli med prebivalstvo Ljubljane in v druge večje centre v deželi.³⁹

Trubar je v letih 1547 do 1561 ostal v Nemčiji in je živel največ v Nürnbergu ter Kemptnu; pridobil si je vplivne zaščitnike, kot sta bila vojvoda Krištof Würtemberški in koroški baron Hans Ungnand; z njihovo pomočjo je lahko začel intenzivno objavljati najprej v slovenščini in potem v hrvaščini knjige, ki so bile namenjene za širjenje reformacije na vseh območjih, kjer se je uporabljalo ta dva jezika. Prva slovenska knjiga z naslovom in uvodom v nemščini, *Cathechismus in der windischen Sprach*, je prišla iz tiskarne Ulricha Morharta v Tübingenu leta 1550; od leta 1551 se je tudi Peter Pavel Vergerij začel redno posluževati tega tiskarja in med obema cerkvenima izgnancema se je ustvarilo prijateljstvo, ki je bilo sicer nemalokrat zelo viharo, a je zelo zaznamovalo protestantsko propagando, ki je bila usmerjena tako proti Kranjski in Hrvaški kot proti severovzhodni Italiji. Tako Vergerij kot v manjši meri Trubar sta v svoje versko prepričanje v preteklih letih sprejela zwinglijanske in kalvinistične pobude. Tedaj pa sta se popolnoma prilagodila *Confessio Augustani*, ki sta jo širila njuna zaščitnika; to je bilo zlasti očitno ko je Trubar ob triumfalnem povratku v Ljubljano, junija 1561, reorganiziral luteransko cerkev na Kranjskem in je potisnil ob rob manj ortodoksne elemente (v luteranskem smislu), kot je bil Matej Klombner, prav prvi vodja disidentskih skupin v mestu.⁴⁰

Moč reformacijskega gibanja v deželah Notranje Avstrije je bila opora, ki jo je dajalo plemstvo, ki je po ustoličenju na cesarskem prestolu Ferdinanda I. večinoma prestopilo k luteranstvu. Plemiči so v veliko primerih uživali pravico do patronata nad cerkvami, to se pravi pravico, da sami imenujejo nosilca. Tako so lahko ustoličili patre, ki so bili naklonjeni novim naukom ali pa so jim bili vsaj pripravljeni pomagati. Na posestih bamberskega škofa se je to pojavilo zelo hitro: leta 1556 je župnik Beljaka, Carolus Fux, s pomočjo Georga Khevenhüllerja popolnoma opustil rimsko mašo in je bilo mesto na začetku šestdesetih let trdno pod nadzorstvom luteranov, tako kot velik del habsburške Koroške. Beljak je tako postal pomembno križišče za širjenje protestantskih knjig po Furlaniji, Kranjski in Istri zaradi ceste, ki ga je preko Katsch-

³⁸ Natanča ocena primera redovnic iz Svete Klare v A. PROSPERI, *L'umanità di Cristo tra devozione ed eresia (due monasteri femminili nell'Italia della seconda metà del Cinquecento)*, v *Antitrinitarism in the Second Half of the 16th Century*, ed. by R. Dán and A. Pirnát, Budapest, Akadémiai Kiado, 1982, str. 191–202.

³⁹ Cfr. A. DIMITZ, *Geschichte Krains*, II, str. 198–211; M. RUPEL, *Primož Trubar, Življenje in delo*, Ljubljana, Triglavski Tiskarna, 1962, str. 54–60.

⁴⁰ Cfr. M. Rupel, *Primož Trubar*, str. 67–100, 115–141.

berga in Tur povezovala s Salzburgom in od tam s centralno Nemčijo.⁴¹ Posluževala sta se je tako Vergerij, potem ko so mu bili prekrizali pot čez Valtellino, kot Primož Trubar. Verska propaganda je šla po istih poteh kot trgovina: od Beljaka do avstrijske Pontebbe, kjer se je končal bamberški teritorij, in potem po Kanalski dolini, Pušji vasi, Huminu do ravnine ali pa po tako imenovani cesti Ročinja, ki je bila sicer manj udobna, toda manj nadzirana, čez Predil in po dolini Soče z izhodi v Čedadu in Gorici. Slovenske knjige so šle po varnejši poti in so prišle v Ljubljano čez Korensko sedlo in ob zgornjem toku Save.

Peter Pavel Vergerij je sam prehodil pot od Beljaka do morja, ko je šel v Devin marca 1558. Odpotoval je na začetku meseca, šel skozi Pontebbo, Pušjo vas, Humin, Tricesimo, Manzano in se je torej izognil Vidmu ter se je vrnil na cesarsko območje onkraj Iudrija, pri Marianu; v Devinu je bil gost krajevnega gospoda Matije Hoferja in se je srečal z nekaterimi sorodniki ter drugimi ljudmi iz Kopra. Potoval je brez naglice, kot velik gospod, v kočiji, ki jo je vlekle šest konj, in s spremstvom osmih konjenikov. Predstavljal se je za ambasadorja Maksimilijana Habsburškega, prvorojenca cesarja Ferdinanda. Seveda ni mogel ostati neopažen, saj je jedel meso ob postu, grdo je govoril o čaščenju Marije in se proglašal za luterna; pokazal je tudi, da pozna Furlanijo in je poslal pozdrave Corneliju Frangipanu in Pietru Percoru, obsojencu iz leta 1543; frančiškana, ki je tedaj pridigal v Vidmu je označil kot »neumno svinjo« in »un bel covertor« (pomeni plemenski žrebec: gostilničar v Tricesimu mu je povedal, da je frančiškan »governator nun iz Svete Klare«). Posebno velik vtis je naredila velika količina knjig, ki jih je nosil s seboj »in jih je dajal vsakemu, ki jih je hotel, da bi ga spreobrnili po svojih zakonih«. Prepoznan je bil že ob odhodu iz Beljaka in beneške oblasti so ga, čeprav pozno obveščene, začele zasledovati: govorilo se je celo, da hoče pridigati v oglejski baziliki med velikonočnim tednom. Vendar se je Vergerij okrog 20. marca vrnil v Nemčijo čez Ljubljano, ne da bi šel ponovno čez beneško posest.⁴²

Popotovanje ne pomeni samo izziv verskim in političnim katoliškim oblastem. Z njim je nekdanji koprski škof preizkusil uporabnost koridorja, ki je skozi mnoga leta omogočal distribucijo protestantskih knjig v beneški Furlaniji in v Istri, potem ko je bilo reformacijsko gibanje v preostali Italiji že v veliki meri poraženo in je postalo v Benetkah nevarno priskrbeti si dela, ki so bila tiskana onkraj Alp. Prvikrat je šlo za neposredno in načrtno povezavo z nemškimi središči luteranske propagande, ki je bila še posebej dejavna v letih 1559–1564, ko je v Urachu (blizu Tübingena) dobil Trubar na razpolago tiskarno za tiskanje slovanskih izdaj, iz katerih so izvirali tudi italijanski prevodi nekaterih osnovnih najbolj pravovernih luteranskih tekstov.⁴³ Še leta 1567 je videmska inkvizicija našla v Huminu v hiši Giulija Passavolantija poleg Vergerijevih brošur razne knjige, ki so bile natisnjene v Urachu: Luthrov *Mali katekizem* in razlago *Psalmov*, Melanchthonove *Confessione augustana* (»na novo prevedeno iz latinščine v italijanščino za nekatere zveste kristjane, ki ljubijo Italijo«), *l'Apologia della Confessione augustana*.⁴⁴

⁴¹ Cfr. W. NEUMANN, *Die Reformation in Villach*, str. 421–424; C. BONORAND, *Pier Paolo Vergerio und die Reformation in Villach*, v »Neues aus Alt-Villach«, IV (1967), str. 235–245.

⁴² Cfr. A. BATTISTELLA, *Atti di un processo informativo contro P. P. Vergerio presso il S. Ufficio di Udine*, v »Memorie storiche forogiuliesi«, X (1914), str. 474–483; IDEM, *Un temuto ritorno del Vergerio in Friuli nel marzo del 1558*, v »Archivio veneto-Tridentino«, VIII (1925), str. 184–204.

⁴³ Cfr. C. F. SCHNURRER, *Slavische Bücherdruck in Württemberg im 16. Jahrhundert*, Tübingen, Cotta, 1799; B. BERČIČ, *Das slowenische Wort in den Drucken des 16. Jahrhundert*, v *Abhandlungen über die slowenische Reformation*, München, Trofenik, 1968, str. 152–261. Hiter pregled dejavnosti tiskarne v Urachu v V. VINAY, *La Riforma in Croazia e in Slovenia e il »Beneficio di Cristo«*, v »Bollettino della Società di studi valdesi«, LXXXV (dicembre 1964), str. 19–32.

⁴⁴ AAU, *Sant'Uffizio*, busta 2, processo n. 42; S. CAVAZZA, *Inquisizione e libri proibiti*, str. 44–45.

Vergerij je poskusil povezati predstavnike najstarejšega verskega oporečništva z novo konfesionalno stvarnostjo, ki se je uveljavljala severno in vzhodno od Furlanije. Kot smo videli, je stara struja še vztrajno živela in celo kakšen vpliv švicarske reformacije s svojimi najnovejšimi ženevskimi dosežki ni manjkal. Koprčan je imel vseeno v rokah dve zelo učinkoviti orožji za svojo propagando: na eni strani proticerkveno polemiko svojih spisov, ki so z udarnimi in ne redko vulgarnimi toni zlahka uspeli v krogih, ki so bili bolj nagnjeni k antiklerikalizmu kot k znanstvenemu poglobljanju; na drugi strani neprestano sklicevanje na uspehe reformacije na drugi strani Alp, ki so lahko ohranili nekaj upanja za vero v Italiji ali pa vsaj na njenih severnih področjih. V svojih knjigah je vedno natančno navajal napredek, ki ga je evangeličanska cerkev naredila z enega do drugega konca Evrope; leta 1558 se je potrudil, da je Corneliju Frangipanu in Pietru Percotu sporočil, da je »kralj Maksimiljan postal popoln luteran«.⁴⁵ Dejansko se je luteranizem dobro zasadil v Furlaniji. Še na začetku devetdesetih let so anabaptistične nune Svete Klare zaupale v zmage Elizabete angleške in francoskega Henrika IV. ter da jih bosta prišla rešiti iz njihovega položaja. Tako se je vsaj izrazila njihova redovniška sestra med pričanjem pred Francescom Barbarom:

»Pripovedovali so, da bo francoski kralj zmagal in so se vedno veselili, da bodo naši kristjani izgubili in da bo zmagala druga stran, in so rekli, da bo angleška kraljica premagala vse in bo porušila vse krščanstvo in cerkve in samostane, kajti vse so vražje stvari.«⁴⁶

7. Vergerijevo potovanje v Furlanijo je povzročilo tudi nenaden preobrat v delovanju videmskega Svetega oficija; v prejšnjih letih organizacija praktično ni nikoli delovala in šele julija 1557 je novi vikar patriarhata Jacopo Maracco lahko, čeprav počasi, sprožil preiskave. 17. aprila naslednjega leta je patriarh Grimani dobil strog ukor od kardinala Michela Ghislierija (bodočega Pija V.), ki je bil takrat na čelu rimske inkvizicije: »Čeprav je tista peklenska kača Vergerij pobegnil, je treba vseeno preganjati *eretichissimo esempio*, ki so ga dali njegovi pristaši, treba jih je najti in najstrožje kaznovati.«⁴⁷ To je bil jasen ukaz za dejanja brez nekdanjih zamud in previdnosti: in dejansko je v letih 1558–59 videmsko sodišče pripravilo cel niz procesov, ki so bili pravzaprav prvi inkvizicijski procesi v Furlaniji. V roke cerkvene pravice sta takoj padli važni osebnosti, kot sta huminska patricija Dionisio de Rizzardis in Marc'Antonio Pichissino; oba sta preklicala krivo vero, toda Pichissinu so znova sodili v letih 1575 in 1583, ko se je dokončno umaknil na varno čez mejo.⁴⁸ Huminska skupina je predstavljala bistveni povezovalni vozle z Beljakom in Koroško zaradi distribucije heterodoksnih knjig. Razen tega so leta 1558 opazili prisotnost duhovnika Antonija (v dokumentih včasih imenovan Antonio da Pingente), ki je bil takrat kaplan v stolnici in je imel veliko zvez onkraj Alp. Po raznih podobnih biografskih podatkih bi ga lahko istovetili z Antonijem

⁴⁵ Na to temo je zelo pomembno delo, ki ga je napisal po potovanju v Furlanijo A. *gl'inquisitori che sono per l'Italia. Del catalogo di libri eretici, stampato in Roma nell'anno presente*, [Tübingen, U. Morkart], 1559, ki je posvečeno bodočemu cesarju Maksimiljanu II., ki je že takrat nadomeščal očeta na češkem prestolu in dajal široko sliko uspehov evangeličanske doktrine, »ki jo širijo in branijo v vseh jezikih številni kralji, vojvode in knezi in veliko pogumnih svobodnih mest in nekaj sto uglednih in izobraženih mož in več jih je, kot jih je bilo kdajkoli od apostolov do zdaj.« (c. 47v).

⁴⁶ Cfr. pričanje Barbare Molinetto na procesu julija 1590. v G. PAOLIN, *L'eterodossia nel monastero delle clarissedi Udine*, str. 162.

⁴⁷ Pismo je objavljeno v A. BATTISTELLA, *Un temuto ritorno del Vergerio*, str. 201–202.

⁴⁸ AAU, *Sant'Uffizio*, busta 1, processo n.3; cfr. L. DE BIASIO, *L'eresia protestante in Friuli*, str. 85–89, in zlasti S. SEIDEL MENCHI, »Certo Martino è stato terribil homo«. *L'immagine di Lutero e la sua efficacia secondo i processi italiani dell'Inquisizione*, v *Lutero in Italia. Studi storici nel V centenario della nascita*, a cura di L. Perrone, Casale Monferrato, Marietti, 1983, str. 115–137, zlasti str. 117, 121.

d'Alessandrom ali Antonijem Dalmatom, ki je na varnem v Ljubljani leta 1559 in potem v Nemčiji v šestdesetih letih uredil italijanski prevod luteranskih tekstov, ki so bili objavljeni v Urachu, in skupaj s Stefanom Konzulom prevod v hrvaščino dela *Beneficio di Cristo* (1563 in 1565).⁴⁹

V Čedadu je Sveti oficij naletel še na bolj zaskrbljujoč položaj; aprila 1558 se je začel proces proti dvema obrtnikoma, Domenicu »mizarju« in Floreanu Filippiju: le-ta je 9. maja priznal, da so v mestu med zelo znanimi in vplivnimi osebnostmi navdušenci za herezijo. Maracco je zaskrbljen še isti dan to sporočil patriarhu Grimaniju: »Tu so kanoniki, duhovniki, plemiči, trgovci in zlatarji; znano je, da je ta kraj zelo okužen in da je Vergerij poslal sem veliko svojih diaboličnih knjig.« Vikar si ni upal ukrepati »brez pomoči in avtoritete nadrejenih«; sam beneški nadzornik se je bal, da bi nadaljevanje preiskave lahko »prebudilo v teh čudaških glavah kakšen zoprn upor« s hudimi motnjami javnega reda.⁵⁰ Filippi je res kot heretike naznanil tri kanonike iz stolnice in deset drugih članov najbolj vplivnih patricijskih čedadskih in videmskih družin, med njimi Filippa Formentinija, Alviseja de Nordisa, Giuseppeja di Manzana in grofa Giuseppeja d'Attimisa.⁵¹

Junija je kardinal Ghislieri pisal Grimaniju, da se mora preiskava vsekakor nadaljevati in krivcem ukazati preklic krive vere, »s kaznijo, ki se vam bo zdela primerna za posameznika«, razen če bi šlo za take, ki so ponovno zapadli v krivo vero.⁵² Najprej so sodili kanonikoma, juristu Tranquillu Lilianu in Girolamu Bernardiju, ki pa sta zavrnila vsakršno obdolžitev. Tudi drugim osumljencem ni bila dokazana krivda in naslednje leto so procese zaključili. Floreano Filippi se je odpovedal krivi veri in ravno tako Domenico »mizar«, čeprav celo po neuspelem begu iz ječe: vendar je ostal zelo sumljiv. Leta 1582 je bil, čeprav že star, ponovno zaprt in obsojen: obsojen na smrtno kazen je umrl, preden je bil sežgan, njegovo truplo pa so dali na grmado.⁵³ Vendar pa nobeden izmed obtožencev z višjega socialnega položaja ni bil obsojen: člani družin, ki so bile vpletene v procese, so se v naslednjih letih vseeno rajši preselili na avstrijsko ozemlje. Tranquillo Liliano, ki je bil imenovan za župnika v Susansu, je celo opustil duhovniško oblačilo in se je posvetil pravniškemu poklicu v Gorici, kjer je umrl leta 1581, ne da bi patriarhova kurija mogla nanj položiti roko.⁵⁴

Čedadski preiskava iz leta 1558 je povzročila veliko hrupa; verjetno iz strahu, da bi se razširila tudi na glavno mesto, so prvega julija istega leta Antonio Manin, Francesco Savorgnan, Federico Strassoldo in številni drugi plemiči predložili uraden protest furlanskim poslancem proti Maraccu. Pritoževali so se, da je vikar, kakor hitro se je nastanil, začel cel niz procesov »*contra plurimos tam laycos quam clericos, molestando ipsos ex diversis imputa-*

⁴⁹ Pichissino je na zaslišanju 24. oktobra 1581 govoril v zvezi z dogodki iz leta 1558, da je bil v Huminu »pre Antonio de Pingueto, ki se je letos preselil v Ljubljano« (AAU, Sant'Uffizio, busta 4, processo n. 60): mogoče gre za zamenjavo med Antoniom d'Alessandrom in Stefanom Konzulom, ki so mu rekli Istriano, ki je bil res rojen v Pinguetu; Antonio d'Alessandro je umrl v Ljubljani leta 1579, medtem ko je Konzul takrat še živel v Nemčiji in ni videti, da bi se kdaj vrnil na Kranjsko. Vsekakor je bil v petdesetih letih Stefano Konzul, ki je bil takrat v Beljaku, v stikih z Dionisijem de Rizzaddisom in huminsko skupino, kateri je dostavljal Luthrova dela, ki je bilo včasih močno teološko poglobljeno. Cfr. A. DEL COL, *L'inquisizione nel patriarcato e diocesi di Aquileia, 1557–1559*, Trieste, Edizioni Università di Trieste, 1998, *ad indicem*.

⁵⁰ Pismo v A. Battistella, *Un temuto ritorno del Vergerio*, str. 202–203.

⁵¹ AAU, Sant'Uffizio, busta 1, processo n. 4; cfr. L. DE BIASIO, *L'eresia protestante in Friuli*, str. 94–96.

⁵² Pismo z 18. junija 1558 v A. BATTISTELLA, *Un temuto ritorno del Vergerio*, str. 203–204.

⁵³ Za vse te dogodke cfr. L. DE BIASIO, *L'eresia protestante in Friuli*, str. 95, 97–98, z nekaterimi netočnostmi.

⁵⁴ O nekaterih čedadskih izseljencih v Gorici cfr. S. CAVAZZA, *Un'eresia di frontiera*, str. 18. Še 4. marca 1581 je vikar Bisanti skrbel za »trgovino odpadnika Liliana« in ga je označil kot »žalostnega ... bogokletnega ... razbrzdaneega«: cfr. *Le lettere di Paolo Bisanti, vicario generale del patriarca di Aquileia (1577–1587)*, uredil F. Salimbeni, Roma, Ediz. Di Storia e Letteratura, 1977, str. 193.

tionibus contra antiquuum ritum et consuetudinem, quod sui predecessores non fecerunt»; poleg tega je razglašal z enega konca Furlanije na drugega, da gre za herezijo, ne da bi upošteval, da je taka obtožba globoko žaljiva za družine (*valde infamat familias*). Trije poslanci, med katerimi je bil tudi Cornelio Frangipane, so pisali neposredno patriarhu Grimaniju in so mu sporočili te pritožbe.⁵⁵ Protest je dosegel svoj namen: V Vidmu je bila inkvizicija v letih 1558–59 praktično nedejavna. Novembra 1558 so zadušili tudi primer dominikanca Giovannija Savorgnana, ki je bil obtožen, da je imel v celici prepovedane knjige. V glavnem so bili to avtorji, ki so bili povezani s švicarsko reformacijo (Zwingli, Bullinger, Calvin pa tudi Butzer in Giulio da Milano), ki verjetno kažejo na izkušnjo verske nepokorščine, ki je dozorela izven Furlanije.⁵⁶

Protest iz leta 1558 ni bil zadnji uradni protest proti ravnanju videmskega Svetega oficija; julija 1569 je furlanski parlament proti mnenju patriarhovih oblasti enoglasno zahteval, da laični pravniki lahko sedijo na cerkvenem sodišču poleg beneškega namestnika ali njegovega vikarja.⁵⁷ Upori plemstva proti vtikanju klera v njihovo vedenje se seveda niso ustavili samo pri teh uradnih dejanjih. Nekatera pričanja dajo slutiti cel splet ovaduštva in izsiljevanj, katerih učinek je težko presoditi in ki gotovo niso mogla ostati brez posledic na tako ozkem prostoru, kjer so se govorice širile in kjer so se vsi poznali. 27. marca 1565, na primer, se je moral Svet desetih ukvarjati s primerom Giuseppeja Belgrada, ki je, obsojen zaradi sodomije, potegnil za seboj samega Maracca »in ga obtožil istega greha ... z isto osebo«. Svet je ob tej priliki ukazal zažgati celoten fascikel procesa in o tako žaljivi obtožbi za prelata se ni več govorilo.⁵⁸

Patriarhov vikar je moral že prej opaziti, da so furlanski plemiči močni in občutljivi: po letu 1558 je dobro pazil, da ni vodil obsežnih preiskav o njih. Aprila 1572 prijava župnika iz Tarcenta in raznih drugih oseb, ki jo je podpisal beneški patricij Zaccaria Barbaro proti nekaterim videmskim družinam na visokih položajih, ki naj bi s svojimi dejanji vpeljale v mesto pravcato »hugenotsko življenje«, ni imela posledic. Obtožbe so bile zelo hude: »Nikoli ne poslušajo niti maše niti službe božje, ne hodijo k spovedi in ne k obhajilu, jejo meso ob petkih in ob dneh, ko to sveta Cerkev prepoveduje; preklinjajo kot psi in žalijo Boga in svetnike; iztikajo oči božjim podobam, naše Gospe in svetnikov.« Za voditelje te skupine (»glavni in najslabši«) so bili imenovani Giacomo in Giorgio Frangipane z bratoma Cornelijem in Pompejem Belgradom.⁵⁹ Istega meseca se je v Vidmu zgodilo hudo bogoskrunstvo: onesnažena sta bila oltar in krstilnica v cerkvi del Carmine. Tudi v tem primeru so ostale preiskave Svetega oficija brez rezultata.⁶⁰

V prvih dvajsetih letih obstoja je oglejsko inkvizicijsko sodišče izvedlo več kot 70 procesov, večinoma povezanih z versko neposlušnostjo. Dejavnost Svetega oficija je bila veliko bolj intenzivna v naslednjih letih, tako da je bilo za obdobje 1600–1615 izračunano povprečje več kot 16 procesov na leto (vendar manj kot štirje v letih 1556–1576).⁶¹ Zdi se mi, da nam statistični podatki zelo malo pomagajo pri orientaciji; ustrezno sliko herezije na beneškem področju patriarhata nam bo dana šele, ko bo Andrea del Col v celoti objavil dokumente o

⁵⁵ Cfr. A. BATTISTELLA, *Il S. Ufficio e la riforma religiosa in Friuli*, str. 50, 117–118, z besedilom dokumenta.

⁵⁶ AAU, *Sant'Ufficio*, busta 1, processo n. 13; cfr. S. CAVAZZA, *Inquisizione e libri proibiti*, str. 47.

⁵⁷ Cfr. A. BATTISTELLA, *Il S. Ufficio e la riforma religiosa in Friuli*, str. 50–51, 119–121.

⁵⁸ ASV, *Consiglio dei Dieci*, Parti Secrete, registro 8 (1564–1568), z datumom 27. marec 1565, cc. 31–32r; cfr. G. COZZI, *Repubblica di Venezia e stati italiani. Politica e giustizia dal secolo XVI al secolo XVIII*, Torino, Einaudi, 1982, str. 161–162, ki pa ne imenuje Maracca.

⁵⁹ Besedilo prijave v A. BATTISTELLA, *Il S. Ufficio e la riforma religiosa in Friuli*, str. 121–122.

⁶⁰ Cfr. P. PASCHINI, *Eresia e riforma cattolica*, str. 82.

videmskih inkvizicijskih procesih. Vseeno imam vtis, da je v šestdesetih in sedemdesetih letih reformacijsko gibanje izgubilo moč bolj zaradi postopne notranje oslabitve kot pa zaradi delovanja cerkvenih organov. Po letu 1578 je imel škof Paolo Bisanti, naslednik Maracca na položaju patriarhovega vikarja v Furlaniji, pred seboj predstavnike oporečnikov brez družbene podpore, ki bi jih ščitila, in so torej bili zelo ranljivi. Vendar moramo povedati, da se v tem obdobju le neznaten del procesov tiče pojavov, ki bi bili neposredno povezani s herezijo, medtem ko so najbolj pogoste preproste kršitve cerkvenih predpisov ali pa pobožnosti in verovanja, ki se nanašajo na svet magije. V Furlaniji protestantska reformacija ni več predstavljala resnične nevarnosti.

8. Precej drugače so šle stvari v cesarskem delu patriarhata: v šestdesetih in sedemdesetih letih se je na vseh teh ozemljih luteranstvo zelo razmahnilo in je pogosto postalo prevladujoče. Že jeseni leta 1563 je škof Gian Francesco Commendone sporočil v Rim, da je na Bamberškem, koder je potoval, na svoji poti na Poljsko, kjer je bil sedež njegovega nunciature, katolištvo skoraj izgubilo. V vsem koroškem delu patriarhata so bile v rokah zanesljivo pravoverne duhovščine samo župnije, ki so bile pod grofi Ortenburgi.⁶² Na Kranjskem je bila zelo podobna situacija, čeprav se je ureditev arhidiakonov in župnij še držala na nogah in so se v najpomembnejših centrih še vedno izvajali katoliški obredi.⁶³ Konec leta 1564 je nadvojvoda Karl Habsburški, ki je pred nekaj meseci nasledil očeta Ferdinanda I. na oblasti v Notranji Avstriji, ukazal, da se Primoža Trubarja izžene iz Ljubljane, in s tem dal vedeti, da hoče zavreti organizacijo luteranske cerkve na Kranjskem. Vikar Maracco je ob tej priliki pokazal, da si veliko obeta od knezovega dela;⁶⁴ vendar se je moral hitro premisliti in vzeti na znanje, da so cesarska področja že ušla iz nadzora oglejske kurije. 27. maja 1565 je popolnoma odkrito izrazil svoje prepričanje patriarhu Grimaniju:

»Ne samo na Koroškem, v krajih omenjenega škofa [Bamberškega] na posvetnem delu, ampak tudi v preostalem delu in na Štajerskem, na Dolnjem Štajerskem in Kranjskem imate prevzvišeni gospod na nek način bolj samo ime patriarh ne pa tudi dejanske moči; in to se je, kot pravijo, zgodilo zato, ker so gospodje iz te dežele pokvarjeni, ker dajejo zatočišče heretičnim pridigarjem, ki kvarijo uboga in preprosta ljudstva in nam ne dovolijo, da bi jih obiskovali, da bi jih prevzgjajali, niti duhovnike ali posvetne, niti da bi sicer opravljali svoje delo.«⁶⁵

Situacija je bila v resnici veliko bolj zapletena, kot jo je Maracco opisal. Karl Habsburški, čeprav je bil osebno dober katoličan (za razliko od svojega starejšega brata, cesarja Maksimilijana II.), ni rad videl, da se patriarh, ki naj bi bil zagovornik beneških interesov, vtika v njegove posesti; poleg tega je bil še vedno odprt spor zaradi avstrijske okupacije Ogleja, ki ga je Grimani vedno zahteval nazaj kot svojo posvetno last. Leta 1565 je nadvojvodska oblast začela vedno bolj vztrajno zahtevati ustanovitev škofije v Gorici, kateri bi bila poverjena

⁶¹ Podatki so iz A. DEL COL, *La storia religiosa del Friuli*, I, str. 73; cfr. tudi M. SARRA, *Distribuzione statistica dei dati processuali dell'inquisizione in Friuli dal 1557 al 1786*, v »Metodi e ricerche«, n.s. VII (1988)/I, str. 5–31. Cfr. ora l'edizione dei primi processi in A. DEL COL, *L'inquisizione nel patriarcato e diocesi di Aquileia, 1557–1559*.

⁶² Cfr. W. NEUMANN, *Die Reformation in Villach*, str. 421–422; L. DE BIASIO, *L'eresia protestante in Friuli*, str. 75–75.

⁶³ Cfr. A. DIMITZ, *Geschichte Krains*, III, str. 6–30.

⁶⁴ Cfr. Nadškofijska knjižnica v Vidmu, Ms. 139, *Epistole di Jacopo Maracco*, cc. 41v–42r, pismo patriarhu z dne 16. februarja 1565.

⁶⁵ *Epistole di Jacopo Maracco*, c. 49r.

duhovna skrb za cesarski del škofije.⁶⁶ Med čakanjem, da bi bila ta zahteva sprejeta (potrebni sta bili skoraj dve stoletji), je bila patriarhova jurisdikcija čez beneško mejo dejansko motena: Sveti oficij tam ni imel pravice intervenirati; odloki Tridentinskega koncila so bili zelo pozno uveljavljani; odnosi avstrijskih duhovnikov z videmsko kurijo so bili omejeni in podvrženi strogi politični kontroli; preprečeni so bili cerkveni obiski, ki bi pomenili razširjanje škofovske oblasti, dovoljeni so bili samo tisti, ki so temeljili neposredno na papeževem ukazu.

Maracco je hotel vso krivdo naprtiti luteranskim plemičem in je zaupal v navezanost ljudstva na katolištvo. Še leta 1569 je prisluhnil glasovom, ki so prihajali iz Beljaka: »Slišim, da je okrog Beljaka hrup in nemir med nižjimi, ki hočejo živeti po katoliško proti višjim, ki so heretiki.«⁶⁷ Ni se zavedal, da je protestantska propaganda naletela na velik uspeh tudi med duhovniki in preprostimi verniki, predvsem med tistimi, ki so govorili slovanske jezike, zahvaljujoč Trubarjevim tiskom v ljudskem jeziku, in ki so postali nujno potrebno orodje za pridiganje in liturgijo. Iz tiskarne v Urachu je v letih med 1661 in 1564 prišlo 31 luteranskih del v slovenskem in hrvaškem prevodu v skupni nakladi več kot 25.000 izvodov, ki so koristili potrebam duhovnikov, ki so bili pogosto brez materiala za priprave.⁶⁸ Te knjige so krožile po vzhodnem delu patriarhata; vikar Paolo Bisanti jih je med obiskom na tem ozemlju jeseni 1581 zaplenil in uničil več kot dva tisoč. Nadvojvodi je pisal, da je srečal župnike, ki niso znali besede latinsko, ki pa so se naučili na pamet Luthrove in Trubarjeve tekste, da so jih uporabili v svojih pridigah.⁶⁹

Na cesarskih teritorijih patriarhata se je ponavljala situacija vseh drugih avstrijskih posesti, razen na Tirolskem (ki je že postalo branik katolicizma). Pripadniki *Confessio Augustane* so v mnogih krajih nastopili namesto rimske Cerkve: ne da bi pri tem uporabili silo ali odmevne akcije, celo zelo so se distancirali od najbolj radikalnih struj reformacije in tudi od nepopustljivih luteranov Matthiasa Flaciusa Illyricusa.⁷⁰ Istočasno so politične oblasti in spravljalna katoliška duhovščina vzele za svoje mnoge protestantske zahteve na liturgičnem in strokovnem področju in tako dokazale, da malo upoštevajo odločitve Tridentinskega koncila. Leta 1564 je Ferdinand I. pri Piju IV. dosegel, da se je v cesarstvu obhajilo lahko delilo tudi laikom *sub utraque specie*: čeprav je Pij V. samo dve leti pozneje dovoljenje preklical, je uporaba keliha ostala v veljavi v habsburških državah vse do konca stoletja.⁷¹ Ferdinand in njegov sin Maksimilijan II. sta od papeža Pija IV. zahtevala tudi, naj ukine obvezen celibat za nemške duhovnike; Rim je bil glede tega neomajen: vseeno je bil v cesarstvu velik del duhovščine po polovici XVI. stoletja poročen, zlasti na deželi. Preiskava, ki jo je habsburški vladar odredil leta 1563, je dokazala, da se je veliko samostanov spremenilo v nekakšne

⁶⁶ Cfr. P. PASCHINI, *Tentativi per un vescovado a Gorizia nel Cinquecento*, v »Rivista di storia della chiesa in Italia«, III (1949), str. 165–190; različni dodatki v S. CAVAZZA, »Cosi' buono et savio cavaliere«: Vito di Dornberg, patrizio goriziano del Cinquecento, v »Annali di storia isontina«, III (1990), str. 7–36: 18–19.

⁶⁷ *Epistole di Jacopo Maracco*, c. 236r.

⁶⁸ Cfr. C. F. SCHNURRER, *Slavische Bücherdruck in Württemberg*, str. 61–64.

⁶⁹ Cfr. *Le lettere di Paolo Bisanti*, str. 245, datirano 25. oktober 1581: »In da v bodoče ne bi bile več v potuho in iz več drugih boljših razlogov, da bi služili za to rabo, sem uničil toliko knjig Martina Luthra in Trubarja ter drugih heretikov, kolikor mi jih je prišlo v roke, tako da sem jih med svojim obiskom uničil več kot dva tisoč in tako rešil duše revežev, ki so se dan in noč vadili v branju omenjenih prevodov in interpretacij, ne da bi se bali ali spoštovali papeževega izobčenja.«

⁷⁰ O boju proti pristašem Flaciusa Illyricusa na Koroškem cfr. I. KOLLER-NEUMANN, *Die Gegenreformation in Villach*, str. 22–28.

⁷¹ Cfr. G. CONSTANT, *Concession à l'Allemagne de la communion sous les deux espèces*, Paris, E. de Boccard, 1923 (»Bibliothèque des écoles françaises d'Athènes et de Rome«, vol. 128), str. 522–686; P. PASCHINI, *Eresia e riforma cattolica*, str. 43–46.

domove, kjer so bratje živeli s svojimi ženami in sinovi.

Enake razmere brez večjih sprememb so bile tudi na teritoriju patriarhata. Na primer, v bogatem samostanu avguštincev v Ebendorfu, na Koroškem, je bilo sedem menihov, štiri konkubine, dve poročeni ženski in devet otrok; v majčkenem celjskem frančiškanskem samostanu (zelo revnem) so živeli trije bratje, ena konkubina in en otrok; v Gorici sta bila frančiškana samo dva z eno konkubino (še leta 1581 je bil oče gvardijan, brat Marziale da Casalmaggiore, obtožen, da je imel »nečastne ženske v samostanu«).⁷² Kar se tiče posvetne duhovščine, je dovolj, če spomnimo, da je poleti leta 1570 osem župnikov iz goriške grofije, ki gotovo niso bili vpleteni v luteranstvo, apeliralo na nadvojvodo Karla, da ukine ukaz, da je treba odgnati ženske, s katerimi živijo, kot jim je bil to ukazal apostolski vizitator Bartolomeo da Porcia.⁷³ V taki situaciji so bile meje pravovernosti zelo negotove: videmska kurija po svoji strani velik del XVI. stoletja ni hotela sprejeti, da so znotraj njene jurisdikcije nastale prave pravcate luteranske skupine. Na koncu svojega obiska leta 1581 je vikar Paolo Bisanti napisal podrobno *Descrittione delle pieve, piovani et cappellani ... della provincia del Cragno*, kjer se zdi, da bolj skriva resnost situacije, čeprav je priznaval, da so nekatere manjše cerkve v pokrajini v rokah luteranov.⁷⁴

Bartolomeo da Porcia je med svojim obiskom v goriški grofiji leta 1570 zbral veliko bolj zaskrbljujoča pričanja. Duhovnik iz savinjskega arhidiakonata ali Dolnje Štajerske je bil v svoji ovadbi zelo natančen: »Na Štajerskem ... gre zelo slabo, ker so skoraj vsi heretiki in duhovniki priležniki; ne poznam nobenega duhovnika, ki bi bil katoličan.«⁷⁵ Isti obiskovalec je zagotovil, da so luterani zasidrani v Vipavi in v Braniku, skoraj pred vrati Gorice, in da v samem glavnem mestu grofije veliko plemičev z vsemi člani družine in služabniki podpira nove doktrine.⁷⁶ Porcia, resen učenec Karla Boromejskega, je menil, da je treba ukrepati strogo in brez odlašanja, »kajti niti s popustljivim postopkom niti z zavlačevanjem se ne odpravi zadrtnost in trma heretika«, in je predstavljal herezijo kot najhujše zlo, vir upora, konec pobožnosti, naravnost »razveljavitev božjega zakona, po sredi so kletvice, tatvine, obrekovanje, umori«.⁷⁷

Zaenkrat nihče ni prisluhnil furlanskemu prelatu in njegovim protireformacijskim načrtom: vendar so verski dogodki v goriški grofiji značilni za situacijo, ki je nastala na habsburških ozemljih v patriarhatu v drugi polovici stoletja. Številni plemiči, ki so tam živeli, so pristopili k reformaciji, medtem ko so bivali v nemških deželah; novembra 1563 je sam Primož Trubar pridigal v glavnem mestu in na gradu Rubbia kot gost grofa della Torre in barona Annibala d'Ecka, ki mu je krstil sina. Protesti vikarja Maracca, ki jih je podpirala papeška kurija, so tokrat dosegli cilj; nadvojvoda Karl je osebno interveniral, ker se je bal, da bi sprožil reakcijo Benetk, ki so bile vedno pozorne na to, kar se je dogajalo na njihovih mejah, in je uspel

⁷² Cfr. I. KOLLER-NEUMANN, *Eine Statistik zum österreichischen Klosterwesen von 1563*, v *Historische Blickpunkte. Festschrift für Johann Rainer*, Innsbruck, Inst. für Sprachwissenschaft, 1988 (»Innsbrucker Beiträge zur Kulturwissenschaft«, XXV), str. 331–344; ovadba brata Marziales da Casalmaggiore v AAU, *Sant'Uffizio*, busta 73, »Denuntiationes S. Officii 1565–1665«, c. 13v.

⁷³ S. Cfr. CAVAZZA, *Un'eresia di frontiera*, str. 24; nič bolj laskavi podatki o cerkevenem celibatu v F. SALIMBENI, *Un documento inedito sulle condizioni del clero friulano nel 1584*, v »Studi goriziani« (1976/II), str. 97–122.

⁷⁴ Cfr. J. HÖFLER, *Trije popisi cerkva in kapel na Kranjskem in Slovenskem Štajerskem s konca 16. stoletja*, Ljubljana, Slovenska Akademija znanosti in umetnosti, 1982, str. 19–62.

⁷⁵ Videmska Občinska knjižnica, Ms. 1039, *Visitatio Apostolica facta per r.mum et ill.um Do. Comitem Bartholomeum Purliliarum et Brugnariae*, c. 473r.

⁷⁶ Cfr. S. CAVAZZA, *Un'eresia di frontiera*, str. 21, 32–33.

⁷⁷ Cfr. pisno prošnjo objavljeno v A. BATTISTELLA, *Una missione del conte di Porcia anteriore alla sua nunziata di Germania*, Udine, Tipografia Artigiana, 1907, str. 27.

preprečiti, da bi se v Gorici trajno opravljali luteranski obredi, čeprav so opazili, da so se v domovih nekaterih plemičev občasno pojavljali pridigarji iz Ljubljane. Protestantsko bogoslužje pa so opravljali v Vipavi, kraju, ki je bil v dvajsetih letih priključen Kranjski in je bil fevd goriškega barona Lorenza Lantierija. Verjetno je bila to iz furlanske nižine najlažje dosegljiva luteranska skupnost.⁷⁸

V grofiji je našlo zatočišče veliko osebnosti, ki so bile povezane z italijansko versko neposlušnostjo, ne samo z bližnjih beneških posesti, ampak tudi od dlje, npr. Kalabrež Francesco Croco in prebivalec Brescie Gian Maria Reboini (ali Reboia), ki je decembra 1572 umrl pri Lantieriju doma in je bil mogoče anabaptist. Na njihov račun je prišlo več ovadb na oglejski Sveti oficij, vendar le-ta ni mogel nikoli izvesti pravega procesa.⁷⁹ Člani *Confessio Augustane*, ki so bili skoraj vsi Nemci ali Slovenci, verjetno niso imeli veliko stikov s skupino italijanskih beguncev, od katerih jih je ločeval tako jezik kot cerkveni nauki, ki so jih širili. Plemiči pa so predstavljali stičišče med aristokratskimi družinami iz Furlanije in Kranjske ter Koroške, saj so bili v sorodstvu z enimi kot drugimi. Bartolomeo da Porcia je upravičeno videl v teh vezeh element za širjenje herezije, predvsem kadar so dotalne pogodbe predvidevale, da mora žena izpovedovati vero, v kateri je bila vzgojena.⁸⁰ Giorgio della Torre, na primer, je imel ženo Nemko, Salomè von Münsterberg, ki je verjetno imela odločilno vlogo pri njegovi izbiri vere: ko je žena leta 1568 umrla, je njej v spomin v Benetkah izšla zbirka latinskih pesmi, v kateri so sodelovali tudi razni furlanski literati, ki bi se jih dalo povezati z versko neposlušnostjo kot na primer Cornelio Frangipane, Marc'Antonio Pichissino in Tranquillo Liliano.⁸¹

Še važnejša se zdi institucionalna povezanost goriške grofije z drugimi deželami Notranje Avstrije v času, ko je nadvojvoda bival v Gradcu, zlati pod oblastjo Karla Habsburškega (1564–1590), ki je bila zaznamovana s turško nevarnostjo in stalnimi finančnimi težavami. V sedemdesetih letih so se goriški deželni stanovi prilagodili, kolikor so le mogli, položajem, ki so si jih pridobili plemiči na Štajerskem, Koroškem in Kranjskem, kar je nedvomno okrepilo luteranstvo.⁸² Odločilno vlogo pri tem je imel Annibale d'Eck, ki je pripadal eni izmed prvih kranjskih družin, ki so stopile v reformacijo, in je bil v grofiji gospodar Mossa in Kanala ter dedič Ungerspachovih. V vlogi goriškega predstavnika se je pridružil štajerskim, koroškim in kranjskim poslancem, ki so februarja 1578 od nadvojvode Karla v miru v Brück na Muri dosegli prosto širjenje *Confessio Augustane* za plemiče in mesta Notranje Avstrije.⁸³ Ta koncesija je bila gotovo največji uspeh za luterane v pokrajini: vendar se je je papeška kurija tako ustrašila, da je od tistega trenutka dalje uporabila vsako sredstvo, da bi v teh deželah na novo vzpostavila katolicizem. Že maja 1578 je Gregor XIII. odločil, da pošlje stalnega nuncija v Gradec, da bo imel neposreden nadzor nad situacijo. Naslednje leto je nadvojvoda, ki so mu grozili z izobčenjem, začel spreminjati mnenje in se je z bratom Ferdi-

⁷⁸ Cfr. S. CAVAZZA, *Primož Trubar e le origini del luteranesimo nella Contea di Gorizia (1563–1565)*, v »Studi goriziani«, LXI (1984/II), str. 7–25 ; IDEM, *Un'eresia di frontiera*, str. 15–33 (»La Riforma nella contea di Gorizia«).

⁷⁹ Reboini je bil pravzaprav ovaden po smrti. AAU, *Sant'Uffizio*, busta 3, processo n. 55; kratka omemba v A. BATTISTELLA, *Il S. Officio e la riforma religiosa in Friuli*, str. 84.

⁸⁰ Cfr. omenjeno pisno prošnjo v A. BATTISTELLA, *Una missione del conte di Porcia*, str. 30.

⁸¹ *Oratio in funere ill. et ecc. Principis et dominae Salomes, ducis Munsterbergi et Olseni in Silesia, comitis et liberae baronissae a Turri et S. Cruce*, Venezia, Valgrisi, 1567, o tem cfr. G. VALENTINELLI, *Bibliografia del Friuli*, str. 351–352 (n. 2604) z omembo velikega števila sodelavcev v pesniškem delu.

⁸² Cfr. D. PORCEDDA, *Nobiltà e stati provinciali goriziani nell'età della Controriforma*, v *Katholische Reform und Gegenreformation in Innerösterreich*, str. 441–448.

⁸³ Cfr. S. CAVAZZA, *Un'eresia di frontiera*, str. 22, z bibliografijo.

nandom Tirolskim in svakom vojvodo bavarskim dogovoril za pravcati dolgoročni načrt protireformacije (konferenca v Münchenu, oktobra 1579).⁸⁴

V treh največjih deželah Notranje Avstrije naj bi se ponovna vzpostavitev katolicizma dejansko začela (razen nekaj izjem) šele v zadnjih letih stoletja pod Karlovim sinom, bodočim cesarjem Ferdinandom II., in naj bi se končala šele med prvim obdobjem tridesetletne vojne. V Gorici pa se je začela že v prvih mesecih leta 1579 z izgonom nekaterih najbolj kompromitiranih luteranskih predstavnikov. Drugi odločilni korak je bil v tesni povezavi z nunciature v Gradcu, marca 1582: apostolski obisk ljubljanskega škofa Janeza Tavčarja, ki je bil pred tem arhidiakon v Gorici. Tavčarja je spremljalo oboroženo spremstvo, ki mu je poveljeval Giorgio della Torre kot glavni vodja grofije, ki se je pred nekaj leti nenadoma vrnil h katoliški veri.⁸⁵ To je bila predhodnica tega, kar se je zgodilo pozneje na Koroškem in Kranjskem z »reformacijskimi komisijami«, ki jih je uvedel nadvojvoda Ferdinand in ki so dejansko izvedle tudi vojaške akcije proti luteranskim skupnostim, ki so bile pripravljene manj popuščati. Samo spreobrnjenje Giorgia della Torre je predhodnica enakega vedenja avstrijskega plemstva proti koncu stoletja: predvsem je bil odmeven prehod Dietrichsteina v pravo rimsko vero, ki je izkoristil hitro izginotje luteranstva v posvetnih posestih bamberskega škofa.⁸⁶ Medtem je nunciatura v Gradcu postala center za ponovno vzpostavljanje katolicizma tudi v cesarskem delu patriarhata, saj je dobila prerogative, ki so bile lastne oglejskemu Svetemu oficiju: že leta 1581 so nekateri goriški plemiči precej neopazno preklicali krivo vero pred nuncijem Malaspino.⁸⁷

9. V oglejskem patriarhatu je reformacija poudarila že stoletne razlike, ki so vladale med dvema stranema te zelo velike cerkvene jurisdikcije, in jih je skoraj dokončno ločila. Širjenje protestantskih nauk je povzročilo, da je prišlo do velikih sprememb v mišljenju in družbenih odnosih, ki so zrahljali vezi, ki so v XVI. stoletju še obstajale in dale motivacijo za ločitev nadškofije, kar je bilo uradno sankcionirano na polovici XVIII. stoletja. Vendar so bile spremembe različne glede na nivo prebivalcev, pri katerih so se dogajale. Velika večina plemstva, na primer, je manj prispevala k obnovi tradicionalnih struktur, čeprav v njihovih vrstah najdemo najbolj vplivne pristaše reformacije. Tako v Furlaniji kot v cesarskem delu so velike družine pokazale, da je zanje zanimivo, da katoliške institucije preživijo, saj so zagotavljale njihovim članom ureditev primerno njihovem rangu: tako kanonikati v stolnicah in predvsem bogati ženski samostani.

Videli smo, da so videmske klarise, ki so zbežale iz samostana, pripeljali nazaj sorodniki, ki niso bili vedno neoporečni, kar se tiče pravovernosti, vendar so bili toliko bolj zaskrbljeni zaradi časti njihovih sorodnic (in zaradi dote, ki so jo odnesle s seboj). V samostanu istega reda v Mekinjah severovzhodno od Ljubljane je Francesco Barbaro leta 1592 našel pravo akademijo luteranskih študijev, ki jo je ustanovila prednica Suzana iz Gornjega gradu, izobrazena in evangeličanski veri vdana aristokratka. Ženska je bila izobčena in odstranjena s položaja; proti njeni odstavitvi so se uprli ljubljanski deželni stanovi, v katerih je bila večina protestantov, ki

⁸⁴ Cfr. A. KOHLER, *Bayern als Vorbild für die innerösterreichische Gegenreformation*, v *Katolische Reform und Gegenreformation in Innerösterreich*, str. 387–404.

⁸⁵ Cfr. S. CAVAZZA, *La Controriforma nella contea di Gorizia*, v *Katolische Reform und Gegenreformation in Innerösterreich*, str. 143–154.

⁸⁶ Cfr. I. KOLLER-NEUMANN, *Die Gegenreformation in Villach*, str. 51–77.

⁸⁷ Cfr. S. CAVAZZA, *La Controriforma nella contea di Gorizia*, str. 149 z opombami in viri.

niso hoteli izgubiti nadzora nad to institucijo.⁸⁸ Očitno za luteransko plemstvo na Kranjskem žensko menišstvo ni bilo v nasprotju z idejami reformacije.

Stalnost katoliških struktur je za cesarski del patriarhata, tako kot tudi za vse avstrijske posesti, pomenila šibek element za luteranstvo, tudi ko je postalo večinsko. Po drugi strani pa je stikanje (podobnost) obredov in krajev bogoslužja večini naredilo manj travmatični povratek k rimski poslušnosti tudi zato, ker skoraj nikoli ni bilo več treba skozi javen preklic, kot se je to dogajalo v deželah, v katerih je bila ustoličena inkvizicija. V Notranji Avstriji zvestoba plemstva do vladarja ni bila kompromitirana zaradi konfesionalnih razlik, kot se je to zgodilo v Zgornji in Spodnji Avstriji pod Rudolfom II. in je bila ponovna vzpostavitev katolicizma z več vidikov bolj politično kot versko dejanje. Neupogljivi so bili na Kranjskem in na Koroškem, čeprav v trdni manjšini, in so rajši izbrali pot v izgnanstvo, kot pa da bi se upirali v deželi: pri njih je neredko prišlo do krize pri članstvu v *Confessio Augustani*, ki ni predvidevala upora proti posvetni oblasti. Konec stoletja je Annibale d'Eck tako kot drugi predstavniki nepopustljivega plemstva v habsburških državah prav gotovo postal kalvinist.⁸⁹ Eck je umrl v Pragi leta 1601; v prvih desetletjih XVII. stoletja so skoraj vsi njegovi sorodniki emigrirali na sever Nemčije in zapustili svoje posesti na Kranjskem ter v goriški grofiji.⁹⁰

Kar se tiče ljudstva, je reformacija v cesarskem delu patriarhata sprožila globlje in trajnejše spremembe. Tema je zahtevna in bi zaslužila bolj poglobljeno obravnavo: toda najmanj petdeset let pronicanja luteranskih del v prevodih je potrdilo slovenščino kot pisni jezik in niti proti-reformacija ni mogla ustaviti procesa, ki je postal nepovraten.⁹¹ V Furlaniji se ni zgodilo nič takega: zahtevali so uporabo *Svetega pisma* v ljudskem jeziku, ampak to je bila vedno ljudska italijanščina, in nihče (vsaj kolikor je znano) v XVI. stoletju ni nikoli pomislil, da bi prevajal sveta besedila v jezik, ki so ga govorili na deželi ali v gorskih predelih. Razlika ni tako majhna: plemstvo na Kranjskem je bilo še naprej nemško, Trubar pa je v tem jeziku pisal uvode in posvetila k slovenskim njim namenjenim knjigam; vendar so se prebivalci na deželi in tudi večinoma v mestih navadili na svoj jezik, ki je bil podprt tudi z nekaterimi osnovnimi slovničnimi orodji, ki so bila dolgo samo delo protestantskih krogov. Oglejska kurija pod Francescom Barbarom je začela previdno skrbeti za večjezičnost škofije: vendar je raba slovenščine in nemščine (ki jo je veliko manj kot furlanščine) ostala skrb posameznih kuratov in pridigarjev, ne da bi se centralna oblast sistematično zavzemala zanje.⁹²

⁸⁸ Cfr. AAU, *A parte imperii*, busta »Carniola superiore. Clarisse a Minkendorf e Locopoli«; regest procesa v *Akten und Korrespondenzen zur Geschichte der Gegenreformation in Innerösterreich unter Ferdinand II.*, II, str. 939. Cfr. M. CATTO, *Indagini processuali ed eresie nei monasteri femminili di Mekinje e di Udine nel Patriarcato di Aquileia del XVI secolo*, v »Metodi e ricerche«, n.s. XVII/2 (1998), str. 79–110.

⁸⁹ Zelo nazorno je pismo graškemu nunciju servita Francesca Bennija, datirano Gradisca, 16. decembra 1592, v Archivio segreto Vaticano, *Fondo Borghese*, Serie III, busta 68 B, c. 31.

⁹⁰ Cfr. W. W. SCHNABEL, *Österreichische Exulanten in oberdeutschen Reichsstädten*, München, Beck, 1992, *ad Indicem*, s.v. Eck und Hungersbach.

⁹¹ Kot izhodišče prim. nove zelo drugače zasnovane prispevke M. SMOLIKA, *Liturgija v času katoliške preno-ve*, v *Katholische Reform und Gegenreformation in Innerösterreich*, str. 113–122; T. DOMEJ, *Sprachsoziologische Betrachtungen zum Slowenischen an der Wende von evangelischen Reformation zur Katholischen Reform*, *ivi*, str. 537–550; B. POGORELEC, *Cerkveno življenje in slovenščina v javnosti v sedemnajstem stoletju*, *ivi*, str. 551–562.

⁹² Cfr. G. TREBBI, *Il patriarca Francesco Barbaro e la Patria del Friuli*, v *Il Patriarcato di Aquileia tra Riforma e Controriforma*, a cura di A. De Cillia e G. Fornasir, Udine, Accademia Udinese di Scienze, Lettere e Arti – Deputazione di Storia Patria per il Friuli, 1996, str. 61–94; IDEM, *Il concilio provinciale aquileiese del 1596 e la liturgia slava nell'Istria*, v »Acta Histriae«, VIII (1999), str. 191–200.

V drugi polovici XVI. stoletja je samo v severovzhodnih predelih patriarhata reformacija globoko prevzela življenje celih skupnosti. Značilen primer so prebivalci Vipave, kjer je samo majhna skupina leta 1584 ubogala nadvojvodov ukaz, naj se vrnejo h katolicizmu, večji del pa se je izselil v Ljubljano potem, ko so sprožili dolg juridični boj proti odloku o izgonu.⁹³ V Furlaniji ni bilo nikoli takih reakcij, razen anabaptističnih skupin v škofiji Concordia; izbira za versko oporečnost je v glavnem osebna ali pa največ družinska, čeprav zajema več oseb, ki živijo v istem kraju in se obiskujejo med seboj. Edina razlika je preiskava, ki je v letih 1578 in 1583 zajela veliko prebivalcev Timauja, v visoki Karniji, ki so bili obtoženi pred Svetim oficijem, da so jedli meso, jajca in mlečne izdelke ob prepovedanih dnevih, in ne samo to: »Živijo kot živali,« je rekel eden od njihovih tožilcev, ki pa je bil iz Tolmeča kajti v vseh letnih časih jedo meso, nimajo niti duhovnika, niti cerkve in mislim, da se nikoli ne spovejo in tudi obhajani niso nikoli.«⁹⁴

Za videmsko kurijo je bil to gotovo zelo sumljiv kraj, saj je bil na meji z luteransko Koroško ob cesti, ki je vodila čez prelaz Monte Croce v Ziljsko dolino; prebivalci so govorili nemško in so bili navezani na svoje običaje (»slovijo po tem, da živijo bolj po nemških običajih kot po italijanskih«). V resnici Timau ni nikoli postal luteranski, čeprav je imel kakšen koroški priseljenec, kot gostujoči rudar Millian, v sebi heterodoksne nauke, ki se jih je bil naučil v mladosti. Skupnost je bila videti enotna pri odklanjanju cerkvenih predpisov, ki so bili popolnoma nekompatibilni z lokalno resničnostjo, v kateri je živela: v gorah si ni bilo lahko nabaviti rib in oljčnega olja, pa čeprav je bil postni čas. Za Sveti oficij je bilo zauživanje prepovedanih jedi zločin, ki je dal sumiti na herezijo in je torej spadal v njegovo jurisdikcijo: v XVI. in XVII. stoletju je bilo v Carniji in drugih gorskih predelih veliko procesov s to obtožbo. Vikar Paolo Bisanti je opazil, da v teh primerih prestopki ni v nikakršnem neposrednem odnosu s herezijo, in je patriarha Grimanija prosil, naj oprostí »tem ljudem iz Cadora, Carnije, Tolmeča in bližnjih okoliških krajev... ker je bolje, da jim je oproščeno, kot pa da si oprostijo sami in s tem naredijo smrtni greh, kajti nemogoče je, da bi ti ljudje, ki nimajo niti olja niti rib ali drugega udobja in ki delajo cele dneve, lahko spoštovali svoje obveznosti.«⁹⁵

10. Razlika, ki je vladala med obema deloma patriarhata, je opazna tudi v razsodbah oglejskega Svetega oficija. Povedal sem, da ni nikoli deloval čez meje beneške posesti: toda precej ovadb je prišlo v Videm tudi z druge strani meje in razni procesi so obravnavali ljudi, ki so izvirali s cesarskih teritorijev ali pa so tam dolgo živeli. Doslej še nihče ni tega odkril: toda vse obsodbe na smrt po obsodbi furlanske inkvizicije se nanašajo prav na to majhno število obtožencev. Podatek je sam po sebi pomenljiv: videmski Sveti oficij je smrtno kazen uporabil samo petkrat ali šestkrat: in to ne zato, ker je bil »precej bolj človeški in usmiljen kot v drugih mestih beneške oblasti«, kot bi želel Battistella,⁹⁶ ampak ker so tisti, ki se niso pokesali ali pa bili povratniki, lažje zbežali in se zatekli na ozemlje cesarstva. Sicer pa je zgodovina inkvizicije v Furlaniji v drugi polovici XVI. stoletja predvsem zgodovina preklicev krive vere, kar lahko tudi pričakujemo v pokrajini, kjer zahteve za prenovo vere niso mogle naleteti na pozitivne rezultate in jim je bilo usojeno, da se omejijo na posamezne skupine odpadnikov.

⁹³ Cfr. S. CAVAZZA, *La controriforma nella contea di Gorizia*, str. 148, 150, 152.

⁹⁴ AAU, *Sant'Uffizio*, busta 4, processo n. 76; cfr. G. Ferigo, *Morbida facta pecus*, str. 48–53.

⁹⁵ *Le lettere di Paolo Bisanti*, str. 303 (10 aprile 1582); Bisanti je o tem pisal patriarhu skoraj z istimi besedami že 2. januarja 1581 (str. 180).

⁹⁶ Cfr. A. BATTISTELLA, *Il S.Officio e la riforma religiosa in Friuli*, str. 65.

Za tiste, ki so imeli zveze onkraj meje, je bila obravnava drugačna: oni so se zavedali, da pripadajo verski skupnosti, ki je uradno ustanovljena in deluje uspešno v bližnjih krajih. V teh primerih preklic ne bi bil le greh nasproti svetemu Duhu, najhujši od vseh, ker bi zavračal razkrito resnico, ampak bi bil tudi družbeno žaljivo dejanje do verskih tovarišev. Mislim, da so take vrste čustva gnala vztrajnost Ambrogija Castenarija (mogoče Kastnerja), »zlatarja nemške narodnosti«, v resnici pa Slovenca iz Kranjske, ki mu je bilo sojeno med pomladjo in poletjem leta 1568 in ki je bil obsojen na smrt ter usmrčen 2. novembra.⁹⁷ Pet let prej se je preselil v Videm in se tam oženil: ohranil pa je svoje versko prepričanje in luteranske knjige (vse v nemščini); vsake toliko je hodil v Vipavo na srečanja z duhovnikom enakega verskega prepričanja in zato, da je bil obhajan pod obema podobama. Med zaslišanjem je odločno in čisto preprosto branil svoje ideje:

»*Interrogatus*, kakšne vere je, *respondit*: Vera moja je vera v Kristusa in v Kristusu hočem umreti. *Interrogatus*, kako ste prišli do te vere in ali je taka, kot jo uči rimska cerkev, *dixit*: Verjamem, tako kot veruje sveta katoliška cerkev. *Interrogatus*, kaj pa pomeni katoliška cerkev, *dixit*: To pomeni apostolska cerkev in tudi zdaj sem v tej cerkvi in ona je bila vedno preganjana, tako kot sem jaz zaradi božje besede.«⁹⁸

Enako so se vedli pred Svetim oficijem Italijani, ki so dolgo živeli v protestantskih skupnostih na drugi strani Alp, tako Daniele Dionisi iz Vinaia v Karniji, ki je bil obsojen in sežgan na grmadi v Vidmu 17. decembra 1588, potem ko je petindvajset let živel na Koroškem in Štajerskem. Njegov primer je čisto nenavaden, ker je bil aretiran v Gradcu, kot *haereticorum omnium obstinatissimus*, na ukaz nadvojvode Karla, ki je hotel dati lekcijo drugim Italijanom, ki so bivali v mestu (»ut ... unius perfidi hominis exemplo ceteri Itali hic commorantes cautiores fiant«). Iz obsodbe je videti, da je bil Dionisi pravoveren luteran, in zato ni lahko razumeti, zakaj je bil stari nadvojvoda, ki je že desetletja moral obračunavati s pripadniki *Confessio Augustane*, tako zagrizen proti njemu. Verjetno je bila to samo želja ugajati graški nunciatu: dejansko so vprašanje reševali v tesnem sodelovanju z rimsko kongregacijo Svetega oficija, ki jo je vodil togi Giulio Antonio Santori, kardinal Sante Severine, ki je predpisal največjo strogost.⁹⁹

Tokrat se nadvojvodski dvor ni ustavil niti pri proceduralnih problemih: čeprav je bilo videmsko sodišče obroben organ rimske kongregacije, je imel vedno tako poravnavo, kot jo je zahtevala vlada Serenissime (Beneške republike) z obveznim sodelovanjem na sejah beneškega namestnika ali njegovega predstavnika. To je bila moteča prisotnost, kadar se je sodilo avstrijskemu državljanu, zlasti za prekrške, ki so bili storjeni onkraj meje: videmski namestnik bi prav gotovo rajši videl, če bi bila smrtna kazen izvršena v Gorici ali Gradiški. V preteklosti je za podobne primere neposredno interveniral sam rimski Sveti oficij, ki je zahteval obtoženca, tako kot se je zgodilo leta 1572 z Alessandrom Jechilom, ki so ga nato poslali na grmado v Rim. Koncem osemdesetih let, po imenovanju Francesca Barbara za koadjutorja, je bil videti nadvojvoda Karl veliko bolj spravljen do patriarhovih oblasti: morda zato, da ne

⁹⁷ AAU, *Sant'Uffizio*, busta 3, processo n. 44; L. DE BIASIO, *L'eresia protestante in Friuli*, str. 113–114, 146–149; S. SEIDEL MENCHI, »Certo Martino è stato terribil homo«, str. 129–133; R. IACOVISSI, *Il caso di Ambrogio Castenari. Il Friuli del secolo XVI e la Riforma*, Udine, A.S. Macor editori, 1992, kar ni najboljše delo.

⁹⁸ Proces je v celoti objavljen v *1000 processi dell'Inquisizione in Friuli (1551–1647)*, uredila L. De Biasio in M.R. Facile, Villa Manin di Passariano-Udine, 1976 (»Quaderni del Centro di catalogazione dei beni culturali«, IV), str. 105–130; str. 112.

⁹⁹ AAU, *Sant'Uffizio*, busta 58, »Sententiarum libri I, II, II«, fasc. 3, cc. 23r–24v; L. DE BIASIO, *L'eresia protestante in Friuli*, str. 91–93 in zlasti G. FERIGO, *Morbida facta pecus*, str. 29–31. O proceduralnih problemih pri tem in podobnih primerih cfr. G. Trebbi, *Francesco Barbaro, patrizio veneto e patriarca d'Aquileia*, Udine, Casamassima, 1994, str. 75–77.

bi dokončno pokvaril poslednjega poskusa, da bi vzpostavil škofijo v Gorici, kar je bilo v teh letih zaupano kardinalu Madruzzo. Sicer pa se je v nekaterih delih njegove vladavine katoliška protireformacija že začela, predvsem tam, kjer so bili plemiči manj močni, ali pa tam, kjer so fevdni gospodje pomagali delu vojvode.

Zadnji, ki ga je Sveti oficij v Vidmu obsodil in je bil usmrčen v Rimu, je bil Peter Kupljenik, usmrčen leta 1595. Njegov primer je zelo poučen zaradi spleta okoliščin in interesov, ki zaznamujejo cesarska ozemlja patriarhata ob koncu stoletja. Bil je duhovnik, rojen okoli leta 1533 v župniji Radovljica na Gorenjskem, in je pristopil k reformaciji v šestdesetih letih, ko je bil še vikar v cerkvi sv. Martina na Bledu. Področje ni bilo najbolj primerno za sprejemanje luteranstva: na Gorenjskem od Škofje Loke do Bleda so bili sedeži starih fevdnih posesti freisinških in brixenških knezoškofov. Kupljenik je imel od ljubljanskih deželnih stanov izrecno naročilo, da pridiga po vsem tem teritoriju, sedež pa je imel v Lescah in Kropi, blizu rojstnega kraja. Njegovo delovanje je sprožilo veliko protestov in že leta 1580 je nadvojvoda Karl zahteval, da ga aretirajo; ujele so ga šele čete freisinškega škofa junija 1587 v okolici Škofje Loke. Ujetnika so »zelo zastraženega z oboroženimi arkibuziri« prepeljali v Tolmin in nato v Gorico ter končno v videmske ječe Svetega oficija kljub temu, da so kranjski deželni stanovi uradno zahtevali izpustitev svojega podanika.¹⁰⁰

Za furlansko inkvizicijo je bil to težek problem: Kupljenik je vedno deloval v ljubljanski škofiji, čeprav je bil ujet na ozemlju patriarhata. Vikar Brisanti je vseeno zahteval, da se oglejski jurisdikciji celo podredi Gorenjsko, in je protestiral, ker si jo je ljubljanski škof dvajset let uzurpiral;¹⁰¹ tako je bil obtoženec uradno član škofije, ki ji ni nikoli pripadal. Na prvem zaslišanju, 7. julija, je prišlo na dan tudi vprašanje jezika: Kupljenik je sodnikom izjavil, da jih ne razume. »*Se recte nescire linguam latinam, et eo minus italicam, et propterea non posse respondere eorum interrogationibus nisi medietate aliquo interprete, qui valeat idioma germanicum vel schlabonicum satis recto.*« Za to nalogo so zadolžili videmskega trgovca, ki se je zdel primeren in zaupanja vreden. Sprva se je obtoženec poskusil sklicevati na svoj uradni položaj pridigarja, ki ga je redno plačevala dežela cesarstva; toda prvega avgusta je klonil, priznal svoje odpadništvo in pristal na javni preklic krive vere. Vseeno je bil na veliko zgražanje ljubljanskih deželnih stanov, ki so bili natančno obveščeni (mogoče prav od trgovca, ki je služil kot prevajalec) o vsem poteku procesa, obsojen na dosmrtno ječo.

Postopki za osvoboditev Kupljenika so se nadaljevali tudi po njegovi obsodbi; kardinal Santori je zahteval, da ga premestijo v Benetke ali v drug kraj daleč od meje, ker se mu videmske ječe patriarhata niso zdele dovolj varne.¹⁰² Zaporniku je resnično uspelo pobegniti poleti leta 1589, verjetno s pomočjo kranjskih agentov; vrnil se je v Ljubljano, kjer so ga dežele spet vzele v svojo službo. 9. februarja 1590 je prosil za dopust, da bi šel iz mesta: od tistega trenutka na Kranjskem ni bilo več novic o njem. O dramatičnih dogodkih, ki so sledili, se je najstrožje molčalo, tako da se jih le težko prepozna. Kupljenika so zopet ujeli in prepeljali v Gradišče ob Soči; 24. marca ga je barka beneške inkvizicije z oboroženim sprem-

¹⁰⁰ O Kupljenikovem življenju cfr. A. DIMITZ, *Geschichte Krain*, III, str. 21–22, 135–139, 150; J. LOGAR v *Slovenski Biografski Leksikon I*, Ljubljana, 1925–1932, str. 590–591; drugi podatki o njem so dosegljivi v videmskem procesu proti njemu, AAU, *Sant'Uffizio*, busta 9, processo n. 164. A. BUDAL, *Križev pot Petra Kupljenika. zgodovinska povest*, (zadnja izdaja: Ljubljana, Mihelač, 1994) je zgodovinski roman, ki temelji na vedenju o Kupljeniku do leta 1924.

¹⁰¹ Cfr. pismo patriarhu z dne 1. junija 1581: »Bil sem na viziti v Clamburgu [Kranju] ... rekviriral sem jurisdikcijo, ki so jo že dvajset let zasedali predhodniki ljubljanskega škofa; *Le lettere di Paolo Bisanti*, str. 210. Očitno so negotove meje med obema škofijama še takrat povzročale težave.

¹⁰² AAU, *Sant'Uffizio*, busta 59, »Epistolae Sacre Congregationis S. Officii ab anno 1588 inclusive usque ad 1613 inclusive«, datirano 10. junij 1489.

stvom prepeljala iz Devina v Benetke in ga končno preko Ancone, maja 1590, izročila rimskemu Svetemu oficiju, kjer je bil registriran kot »*Petrus filius quondam Petri de Kuplenik de Cragna, Aquilegiacae diocesis curatus parochialis ecclesiae S. Martini loci seu pagi Teeltz [Veldes-Bled]*«. ¹⁰³

Slovenski duhovnik je ostal v rimski inkvizicijski ječi pet let, v pritličju palače, ki so jo bili malo prej zgradili poleg Svetega Petra, v prostorih, ki naj bi bili svetli in udobni: prav gotovo so ravnali z njim uvidevno, če je kongregacija Svetega oficija 22. decembra 1593 odredila, da se mu da *pallio seu capotto*. Njegovi sojetniki, ki jih je bilo včasih tudi petdeset, so bili skoraj vsi Italijani: v prvih mesecih leta 1594 je bil v Rim prepeljan tudi Furlan Giovambattista Clario, ki je bil aretiran v Padovi kot sveže diplomirani zdravnik, ker je razpravljal o veri z judom; tudi njegovemu stricu duhovniku, tudi Giovambattistu, je sodila videmska inkvizicija leta 1568, toda on se je rajši umaknil na varno v Gorico. ¹⁰⁴ V tistih letih so bila med zaporniki tudi veliko bolj znana imena: Aurelio Vergerio, nečak Petra Pavla; filozof Tommaso Campanella, ki je bil aretiran v Padovi skupaj s Clarijem in zaradi istih obtožb; florentinski pregnanec Francesco Pucci, ki je bil ujet pozimi leta 1592 v Salzburgu, potem ko je preromal celo Evropo. Najslavnejši je bil prav gotovo še en filozof, Giordano Bruno, dominikanec tako kot Campanella, izročen iz Benetk v Rim februarja 1593.

Aurelio Vergerio, Clario in Campanella so jo odnesli z javnim preklicem; Giordano Bruno je bil, kot je znano, po dolgem procesu 17. februarja 1600 sežgan na Campo di Fiore. Francesco Pucci in Peter Kupljenik sta ponovno zapadla v krivo vero in se je zdelo, da je njuna usoda zapečatenata tudi potem, ko sta se pobotala s cerkvijo. Rimski Sveti oficij je še konec leta 1592 zahteval v Videm Slovenčev sveženj aktov »z avtentično kopijo njegove obsodbe in preklica«; nato se je na vse načine trudil, da bi obsojenca vrnil h katolicizmu tudi s pomočjo nemškega jezuita. Pucci je pokazal, da se je pokesal, ko je bil že določen datum za sežig, in je tako dosegel, da je bil obglavljen v zaporu 5. julija 1597 (truplo so nato javno sežgali). ¹⁰⁵ Kupljenik, brez upa, da bi bil osvobojen, je tokrat ostal trden v svoji veri in ni preklical svojih stališč. Na njegov konec spominja kratka opomba v registrih *Compagnie di San Giovanni Decollato*, ki je spremljala obsojene na morišče, pod datumom 1595 (drug vir navaja dan: 20. maj), ko je Klemen VIII. nadaljeval z nizom usmrtitev: »Chuplenich Pietro de Carniola, živ sežgan privezan na kol na Campu di Fiore, ker je bil nepopravljiv heretik.« ¹⁰⁶

Iz italijanščine prevedla Jožica Pirc

¹⁰³ Cfr. P. PASCHINI, *Eresia e riforma carniolica*, str. 53, kjer Slovenca zamenjajo z Giovambattistom Clariom; podatki o zaprtju v ječah romskega Svetega oficija v L. FIRPO, *Il processo di Giordano Bruno*, Roma, Salerno Editrice, 1993, str. 218, 222.

¹⁰⁴ AAU, *Sant'Uffizio*, busta 3, processo n. 46; cfr. L. DE BIASIO, *L'eresia protestante in Friuli*, str. 99–101, 142–146; S. CAVAZZA, *Inquisizione e libri proibiti*, str. 42. O mlajšem Clariu, čigar oče je postal zdravnik na nadvojvodskem dvoru v Gradcu, cfr. L. FIRPO v *Dizionario biografico degli Italiani*, XXVI, Roma, Istituto per l'Enciclopedia Italiana, 1982, str. 138–141.

¹⁰⁵ Cfr. L. FIRPO, *Processo e morte di Francesco Pucci*, v »Rivista di filosofia«, XI (1949), str. 371–405, zdaj v ponatisu v *Scritti sulla Riforma in Italia*, Napoli, 1996, str. 17–51.

¹⁰⁶ D. ORANO, *Liberi pensatori bruciati in Roma dal XVI al XVIII secolo*, Livorno, U. Bastogi, 1971 (ediz. originaria Roma, 1904), str. 118. Natančni dan usmrtitve izvira iz *Avvisi di Roma dell'anno 1595*, Bibl. Apostolica Vaticana, Barb. Latino 1093, c. 339v; pod datumom sobota 20. maj: »V torek so bili odvedeni v Minervo 12 ječe Svetega oficija na preklic, nakar so nekatere obsodili na prisilno delo, druge na dosmrtno ječo in enega iz Provincia del Cragno [deže Kranjske], da bo živ sežgan na grmadi, kar je sledilo istega jutra«. S sodelovanjem Draga Trpina, arhivarja v Novi Gorici, se pripravlja objava vseh dokumentov v zvezi s procesom in smrtjo Petra Kupljenika.

KRONIKA

časopis za slovensko krajevno zgodovino

Sekcija za krajevno zgodovino Zveze zgodovinskih društev Slovenije že vse od leta 1953 izdaja svoje glasilo »**Kronika**«. Revija je ilustrirana in poleg poljudno-znanstvenih prispevkov iz slovenske zgodovine pogosto objavlja tudi razprave in članke, ki po svoji problematiki prese-gajo ozke lokalne okvire. »Kronika« ima namen popularizirati zgodovino in zato poroča o delu zgodovinskih ustanov in objavlja ocene novih knjig, pomembnih za slovensko zgodovinopisje. »Kroniko« lahko naročite na sedežu Zveze zgodovinskih društev Slovenije, 1000 Ljubljana, Aškerčeva 2/I. Po izredno ugodnih cenah je na razpolago tudi večina starejših letnikov revije.

V seriji »**Knjižnica Kronike**« so izšle naslednje publikacije:

Milko Kos, SREDNJEVEŠKA LJUBLJANA, topografski opis mesta in okolice (1955), 96 strani
Igor Vrišer, RAZVOJ PREBIVALSTVA NA OBMOČJU LJUBLJANE (1956), 72 strani
Vlado Valenčič, SLADKORNA INDUSTRIJA V LJUBLJANI (1957), 68 strani
Sergij Vilfan – Josip Černivec, ZGODOVINA LJUBLJANSKE MESTNE HIŠE (1958), 128 strani
Peter Vodopivec, LUKA KNAFELJ IN ŠTIPENDISTI NJEGOVE USTANOVE (1971), 104 strani